

БАХТИЁР НАЗАРОВ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР.

Монографик тадқиқот. Мақолалар. Хотиралар.

Тақризлар

Тошкент: 2020

УЎК:

КБК:

Н

Назаров, Бахтиёр.

Танланган асарлар. / Б.Назаров. – Тошкент: 2020. – 514 б.

Таниқли адабиётшунос, академик Бахтиёр Назаровнинг мазкур “Танланган асарлар”ига олимнинг “Ғафур Ғулом олами” монографияси ҳамда буюк ўзбек адиблари А.Қодирий, А.Қаҳҳор, Зулфия, Э.Воҳидов, А.Орипов, О.Ёқубов, Ў.Ҳошимовлар ҳақидаги тадқиқотлари жамланган. Шунингдек, тўпламга олимнинг Ҳ.Ёқубов, К.Нурмуҳаммедов, О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов, Н.Каримов, Л.Қаюмовлар ҳақидаги мақолалари, ёш тадқиқотчилар ижоди ва айрим китобларга ёзилган тақриз, сўзбошилар киритилди. “Адабий алоқалар” рукнига эса қорақалпоқ, туркман адабиётининг йирик намояндалари Махтумқули, Бердақ, Ажиниёз, Тўлабберган Қайипберганов, Мухтор Авезов ҳаёти ва ижодига доир кузатишлари жамланди. Ўйлаймизки, 500 дан зиёд илмий мақолалар, 20 га яқин монография ва дарсликлар муаллифининг “Танланган асарлар”и ҳам кенг китобхонлар, хусусан, филолог мутахассислар томонидан муносиб кутиб олинади.

Тўплаб, нашрга тайёрловчи ва сўзбоши муаллифи,

Мархабо Қўчқорова,

филология фанлари номзоди

Барно Бўронова,

мустақил изланувчи

Масъул муҳаррир

Қурдош Қаҳрамонов,

филология фанлари доктори, профессор

Тақризчилар:

Ислон Ёқубов,

филология фанлари доктори

Сувон Мели,

филология фанлари номзоди

Мазкур “Танланган асарлар” ЎзР ФА Ўзбек тили, адабиёти ва фольклори институти Адабиёт назарияси ва адабий алоқалар бўлимида муҳокама этилиб, нашрга тавсия этилган. (-- сонли баённома, .. март, 2020.).

Тошкент: 2020

3-Қисм

ТАНҚИДЧИ ВА УНИНГ РУҲИЙ ДУНЁСИ

ТАНҚИДЧИ ШАХСИ ВА ИЖОДИЙ ЎЗИГА ХОСЛИК

(Матёқуб Қўшжоновнинг 90 йиллигига)

Ташқи кўринишдан ниҳоятда камтар ва камсукум кўринувчи, ички руҳияти ва иродасига кўра, деярли бунинг акси – катъий иродали, унча-мунча нарсага тебранмовчи, тафаккур ва фикрлаш тарзига кўра эса, ўктам, аниқ, тиниқ ва масала моҳиятининг чуқур илдизларидан чиқиб келиб мулоҳаза юритадиган бу инсон деярли бутун умри давомида кўпларнинг эътиборида бўлди. Болалик, ўсмирликдаги қийинчиликлар, турмуш уринишлари, билим юртидаги бир йилда бир неча курслардан сакраш; уруш даҳшатлари; салкам 30 ёшда мўйлови энди сабза урган йигитча каторидаги талабалик; урушдан кейинги тобланишлар. Марказқўмдаги масъул лавозимларда фаолият кўрсатиш; Московдаги ижтимоий масъул лавозимларда ишлаш, Фанлар академиясидаги таҳсил; кимсан Ойбек, А.Қаҳҳордек буюклар билан устоз-шогирдликдан ташқари, деярли дўстона муносабатлар; О.Шарафиддинов, О.Ёқубов, П.Қодиров каби атоқли адиблар билан салкам болаликдаги дўстдек яқинлик; сўнг айрим аёвсиз мақолалари билан адабий жараённи ларзага солиб туриш; мақола-тақризлари каттаю кичик шоир-ёзувчилар ва адабиёт ихлосмандлари томонидан деярли бирдек иззат-икром қилиниши; қолаверса, И.О.Султоновдек отахон алломалар томонидан гоҳ ҳазил – гоҳ чин тусда устоз мақомида қадрланиш; найзабозлик гирдобларида шахсан Шароф Рашидов назарида бўлиш, партия отда ўтирган бир пайтда институтни бошқариб, миллат манфаати йўлида кўзни олиб қочмай у билан дадил баҳсга кириша олиш 70-80-йиллардаги биз – ёшларга, хусусан, менга Матёқуб Қўшжоновни салкам афсонавий одамга ўхшатиб кўрсатарди.

Бу билан мен Қўшжоновни идеаллаштирмоқчи эмасман, у бекаму кўст одам эди, деган фикрдан ҳам йироқман. Бир инсонга, мутахассисга хос айрим паст-баланд хусусиятлар унга ҳам бегона бўлмагани табиий, албатта. Бироқ, унинг XX аср ўзбек адабиёти, танқидчилиги ва адабиётшунослиги олдидаги

хизматлари ҳақида гап борар экан, бу борада у ҳақиқатан ҳам улкан шахс ва, эҳтимолки, янги замон маданиятимиз тарихидан ўрин эгаллашга ҳақли шахс бўлганини эътироф этмаслик мумкин эмас.

Бир қараганда гўё журъатсиздек, жимгина – ўзгаларга билинмасдангина, қимтиниб юрадиган бу одам, аслида, табиатан ва тақдиран анчагина гардкамфеъл, у ёки бу мақсадига шиддат билан киришувчи ва танлаган йўлидан қайтмайдиган бўлиб, чўрткесар бўлмаса ҳам, ниҳоятда майин оҳангда гапирса ҳам, айтганини ишда ланжликдан истисно равишда қатъий-қатъий амалга оширар эди. У ёки бу мақола, ҳатто тадқиқот масаласида бошқалар ўзини ўйлагунча домла вазифасини амалга ошириб бўладиганлар тоифасидан эди. Кўпчилик мени узоқдан-узоқ тайёргарликдан сўнг бирор қарорга келади, деб ўйлайди, лекин мен кўпинча таваккал билан ишга киришаман, дер эди Матёқуб ака.

Қирқ ёшлар арафасида бу соҳага киришган одам жаҳон танқидчилиги ва адабиётшунослигида кам топилади. Бу соҳа ҳам, аслида, ёшлик шижоатларига бурканган ҳаваслар йўлдоши шекилли. Чунончи, Белинский, Добролюбов каби пешволарнинг бу йўлга нечоғлик эрта кирганлари барчага маълум. Ҳатто, Добролюбов ҳаёт ва ижод йўлини тугатганда бор-йўғи 25 ёшга кирган эди. Матёқуб ака Қўшжонов эса танқидчиликка салкам 40 ёшида кириб келди. Бу – унинг мазкур йўналишга тайёргарлиги узоқ давом этганини эмас, юқорида таъкидлаганимиз фазилат унинг табиатига хос бўлганини яна бир бор тасдиқлайди. Ундаги адабиётга бўлган муҳаббат учқунининг лов этиш, чамаси, ана шу ёшга тўғри келади.

Олим дастлабки жиддий мақолалари биланоқ жамоатчилик назарига тушди, илк китоби биланоқ эътибор қозонди. Асосан, Ойбек ижоди ҳақидаги бу китоб ва мақолалар буюк ёзувчининг ўзига маъқул келдигина эмас, А.Қахҳордек ўта талабчан адиб ҳурматини ҳам қозонди; О.Ёқубов, П.Қодиров, О.Шарафиддиновдек янги типдаги ёзувчи ва ҳамкасбларнинг олқишига сазовор бўлди. Уларни “Қутлуғ қон”, “Навоий” каби асарлар таҳлилигина эмас, бадиий ижоднинг мунаққид қаламида намоён бўлган

айрим сир-синоатлари жозибаси, гўзалликлари ҳам ўзига ошуфта этди.

50-йиллар охири – 60-йиллар аввалидан бошлаб адабий жараёнда фаол иштирок этаётган каттаю кичик адиблар ўз ижодий компасларини, маълум маънода, М.Қўшжонов фикрларидаги йўналишларга қараб тўғрилайдиган бўлдилар. У аста-секин мунаққидларнинг ҳам қарвонбошисига айлана борди.

Шундан сўнг ўтган деярли ярим аср давомида олим элликка яқин китоб, беш юзга яқин мақола эълон қилди. Эътибор берсангиз, ҳар йилда ўртача биттадан китоб, ўнтадан мақола тўғри келади. Фақат истиқлол давридагина олим юздан ортиқ мақола, ўнга яқин китоб нашр этди. Янги замонлар келганидан бениҳоят қувонган олим, Мустақиллик ютуқларини мустаҳкамлашга ўзининг баракали ҳиссасини қўшди, кекса, улуг ёшига қарамай, худди ёшлардек ва баъзан ҳатто улардан ҳам ўктамроқ тер тўкиб ишлади, танқидчиликка адабиётимизни таҳлил этиш ва баҳолашнинг янги мезонларини олиб кирди, Юртбошимиз фаолиятининг асосий нуқталарини таҳлил ва тарғиб этишга бағишланган “Элим деб, юртим деб...” каби рисоалар эълон қилди.

Ташаббус билан, бирор янги фикр билан чиқиш домла табиатидаги етакчи хусусиятлардан бири эди. Истиқлолга эришилгач, М.Қўшжоновнинг ана шундай ташаббусларидан бирининг гувоҳи бўлганман. Маъмун академиясининг фаолияти бизнинг Ватанимизда бошланганини назарда тутиб, М.Қўшжонов Ўзбекистон Фанлар академиясининг ёши уни шўролар ташкил этган 1943 йилдан эмас, олис мозийдаги Маъмун давридан бошланиши керак ва, демакки, унинг ёши, ташкил этилгани минг йиллик сифатида расмийлаштирилиши лозим деган фикр билан чиқди.

Тўғри, М.Қўшжоновнинг ярим аср давомида ёзган барча ишлари бир хил савияда эмасдир ва бундай бўлиши ҳам мумкин эмас, албатта. Унинг замона зайли билан ёзилган, фирқавий, мафкуравий таъсир кучли бўлган мақолалари ўз-ўзидан қолиб кетиши шубҳасиз. Улар ичида Л.И.Брежневнинг “Қўрик” ва “Кичик ер” асари ҳақидаги рисоалар ҳам йўқ эмас. Унинг меросида социалистик реализм методи талаблари асосида илгари сурилган

мулоҳазалар ҳам оз бўлмаганини кўрамиз. Булар факт, лекин булардан қатъи назар бой ижодий мероснинг асосий ва катта қисми сиёсатбозлик, мафкурабозлик, методбозликка қатъий равишда алоқаси йўқлиги, бош мақсад тубдан бадиий асарни ўз ички қонуниятлари ҳамда бадиийлик талабларига кўра ёзувчи маҳоратини очишга бўйсундирилгани билан ажралиб туради.

Асардаги бадиий тароватни, уни белгиловчи омилларни ҳамда ёзувчи маҳоратининг сир-синоатларини ёритиш ўзбек адабиёти, бадиий тафаккури, маърифат-маданияти тараққиёти учун бутун умр тинимсиз меҳнат қилган Матёқуб Қўшжонов иждининг асосий фазилати бўлиб қолди. У Чўлпон, Фитрат, Ҳ.Ҳ.Ниёзий, С.Айнийдан тортиб, И.Султон, О.Ёқубов, П.Қодиров, Э.Воҳидов, А.Орипов, Ш.Холмирзаев, Ў.Ҳошимов, Муҳаммад Али, Омон Мухтор, Омон Матжон, болалар адабиётининг жўшқин вакили Қудрат Ҳикмат ҳақида, адабиёт назариясининг шакл, мазмун, сюжет, композиция, бадиий образ, бадиий тил сингари доимий муҳим масалалари, адабий жараённинг қатор долзарб муаммолар ҳақида теран мақола ва тадқиқотлар яратди. Мумтоз адабиётимизнинг айрим намояндари, чунончи, Гулҳаний ижодини таҳлил қилди. Лекин XX аср ўзбек адабиётининг уч буюк адиби – Абдулла Қодирий, Ойбек, Абдулла Қаҳҳор ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотлар, ҳеч шубҳасиз, М.Қўшжонов ижоди ва фаолиятининг меҳварини ташкил этади. Бу адиблар ижоди ҳақида адабиётшуносликда кам ёзилмаган. Хусусан, О.Шарафиддинов, Н.Владимирова, С.Мирвалиев, У.Норматов, Н.Каримов, Н.Худойбергенов, А.Расулов, С.Содиқов тадқиқотлари қодирийшунослик, ойбекшунослик, қаҳҳоршуносликка муҳим ҳисса бўлиб қўшилди.

М.Қўшжоновнинг “Ойбек маҳорати”, “Абдулла Қодирийнинг тасвирлаш санъати”, “Абдулла Қаҳҳор ижодида сатира ва юмор”, “Санъаткор ва ҳаёт” ҳамда “Маҳорат сирлари” (У.Норматов билан ҳамкорликда) каби монографияларининг ҳар биридаги теранлик, энг аввало, ўзидаги илмий яхлитлик – ёзувчи маҳоратини белгиловчи асосий хусусиятлардан тортиб кичик деталларгача бўлган етакчи фазилатларда бўй кўрсатувчи жиҳатларни

очишда намоён бўлади. Бу жиҳатларнинг меҳвари эса, асар бадиийлигида. Шу бадиийликни тажассум этувчи ёзувчининг бадиий тафаккурида ва қаҳрамонлар борлигини тўйинтирувчи адиб қалбидаги бадиий оламда. Асарнинг бадиий муваффақиятини белгиловчи бош тазмин бадиий яхлитликда бўлганидек, ундаги муваффақиятни очиб берувчи илмий иш ютуғи ҳам ўзида истифода этилувчи ўша узвийликка монанд гармониядадир.

Матёкуб Қўшжоновнинг юқоридаги тадқиқотлари, монографиялари ана шу жиҳатлари билан, наинки, бу ёзувчилар ижодини ўрганишда, наинки адабиётшунос олимнинг ижодий биографиясида, балки, умуман, XX аср ўзбек адабиёти ва адабиётшунослиги тарихида мустаҳкам ўрин эгаллаб қолди. Ўйлайманки то Қодирий, Ойбек, Қахҳорнинг машҳур асарлари мавжуд бўлар экан, Қўшжоновнинг ҳам улар тадқиқига бағишланган асарлари бу адиблар қаторида яшашга муносибдир.

Домла масъул вазифаларда меҳнат қилди. Марказий Комитетда ишлади. Дорилфунунда дарс берди. Илмий ходим бўлди. Узоқ йиллар давомида Тил ва адабиёт институтини бошқарди. Республика Фанлар академияси ҳақиқий аъзолигига сайланди. М.Қўшжонов раҳбарлик чоғида институтда катта-катта тадқиқотлар амалга оширилди. 2 жилдлик “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”, ўзбек тилида 5, рус тилида 2 жилдлик “Ўзбек мумтоз адабиёти тарихи”, 4 жилдлик рус тилидаги “Шўро даври ўзбек адабиёти тарихи”, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Ғ.Ғулом, Ҳ.Ҳ.Ниёзийнинг 20, 10, 12, 5 жилдлик асарлари нашр этилди. Реализм ва туркийшунослик масалаларига доир йирик анжуманлар бўлиб ўтди. Институтга М.Қўшжонов жалб этган Н.Раҳимжонов. И.Ҳаққулов, М.Жўраев, Р.Иброҳимова, Н.Жумаев, А.Мусақулов, Сувон Мели, С.Олимов, З.Исомиддинов сингари кечаги ёшлар ҳозир жумҳурият адабиётшуносларининг етакчи ва тажрибали вакиллари қаторида турадилар.

Ёшлар ҳақида гап борар экан, умуман, домланинг ёшларга меҳрибон бўлганини таъкидлаш зарур. Абдулла Орипов, Шукур Холмирзаев, Муҳаммад Али, Омон Матжон, Омон Мухтор каби халқ шоир ва ёзувчилари,

Норбой Худойберганов, Пирмат Шермухамедов, Ботир Норбоев каби таниқли адабиётшунослар Матёкуб акани ўзларига устоз деб биладилар.

Матёкуб ака шогирдларининг эркалигини кўтарадиган самимий ва меҳрибон устоз эди. Шукур Холмирзаев қайси бир каттагина мажлисга ширингина бўлиб келиб, узоқ сўзлаб, минбардан тушишни фаромуш қилганида ҳам домла танбеҳ бермай, мийиғида кулганча завқлангани эсимда. Абдулла Орипов билан камина Москвадаги қайси бир йиғилишга борганимизда Матёкуб аканинг меҳмонхонадаги номерида салкам тонггача ухламай нималарнидир муҳокама қилиб чиққанимизда, толиққан домла бизларга бир оғиз ҳам танбеҳ бермасдан, мудрай-мудрай сахарга яқин ухлайдиган хонасига қочиб қутулгани шундоққина кўз олдимда турибди.

Булар шунчаки ҳазилнамо мисоллардир. Матёкуб ака, кези келганда, катта адибларни ҳам, ёшларни, шогирдларини ҳам кўкрагини қалқон қилиб ҳимоя ҳам қила олар, бу масалада ҳайиқмас эди. Абдулла Қаҳҳор шахси ва ижодига нибатан танқидлар бўлиб турган бир пайтда, тасдиғимни олмасам нима бўлади, деб чўчиб ўтирмай, катта ишини худди шу Абдулла Қаҳҳор ижодига бағишлангани Қўшжоновнинг наинки ижоди, шахси ҳақида ҳам яна бир тасаввур бераолади. О.Ёқубов, П.Қодиров, Ш.Холмирзаев, Муҳаммад Али, А.Ориповнинг айрим асарлари ҳақида ўринсиз паст-баланд гаплар бўлиб турганида, улар ҳақида дадил ва ҳалол, тўғри ижобий фикр билдирган мунаққидлардан бири М.Қўшжоновдир. Абдулла Орипов ҳақидаги дастлабки йирик китобни ҳам Матёкуб ака шогирди, ҳали кўпчиликка маълум бўлмаган Сувон Мели билан бирга чиқарди. Шахснинг келажагини кўра билишда ҳам домланинг мерганлиги панд берган эмас, деб ўйлайман. Бу масалада у устози Абдулла Қаҳҳорга яқин туради. Бу гаплардан гўё Матёкуб аканинг ҳаёти, ижоди жуда силлиқ, ҳеч қандай қийинчиликларсиз кечгандек таассурот қолдириши мумкин. Аслида, ундай эмас.

Матёкуб ака жим, индамай юрса ҳам, ичи ғалаёнга тўла одам эди. Талабчанлиги ва ҳақгўйлиги боис ҳамма билан ҳам чиқишавермас, лекин буни юзага чиқармасди. Мен бу ерда: у адолатсизликни ёмон кўрарди, бўш

ёзувчи ёки танқидчини ёқтирмасди; лаганбардор, хайбаракаллачилик унга ёт эди, деб санаб ўтирмайман. Домла табиатан шундай эди. Эътибор беринг: масалан, Ёзувчилар уюшмасининг раиси, деймизми ёки баъзи бир котиблар, кенгаш бошлиқлари; асосий, катта нашриётимиз раҳбари; баъзи етакчи газеталарининг муҳаррирлари; Академиянинг айрим соҳа раҳбарлари, йирик-йирик касбдошлари ва, ҳатто ўзи илмий ходим бўлиб ишлаган вақтдаги Тил ва адабиёт институтининг баъзи бошлиқлари ва ҳоказолар билан кўп ҳам келишавермасди. Мен бу ўринда доимо домла ҳақ, бошқалар ноҳақ бўлган деган фикрдан йироқман. Мен М.Қўшжонов ҳаёти ва ижоди доимий, муттасил курашлар, баҳслар ичида кечганини таъкидламоқчиман, холос. Домла бундай курашларда ўзини пинагини бузмагандек тутар, биронтасининг ёнига юкиниб бормас, улар ҳам деярли шу йўлни тутишар, лекин назаримда, аксар мубоҳислар ундан ҳайиқиб ҳам туришарди. Ёки, ким билсин, менга шундай туюлгандир.

Матёқуб ака чиқишиш-чиқишмасликларга кўп ҳам эътибор бермас, вақтини, зеҳнини мақола ва китоб чиқаришга қаратарди. Асосий кучини шу нарсага ташларди. Баъзан ҳайрон қоламан: шунча ихтилофларга қарамай, қандай қилиб тинимсиз равишда мақола-китобларини чиқаришга эришарди - бу ёғи менга қоронғи.

Бир куни Матёқуб акага юқоридаги муҳолифотларни бирма-бир санадим. Сабабини сўраган бўлдим, қийин эмасми, дедим. Сабабларига келсак, кўк деди домла. Бунинг ажабланарли жойи йўқ, ҳаёт ўзи шундай қурилган. Осон ҳам эмас, деб қўшиб қўйди кетидан ва найзабозликка киришмаслигининг сабабини шундай тушунтирди: урушда мен тирик қоламан, деб ҳеч ўйламаганман. Лекин, Оллоҳга илтижо қилган пайтларим бўлган. Шунда, ўз-ўзимга сўз берганманки, агар урушдан омон-эсон қайтадиган бўлсам, бирорта одам билан сан-манга бормаيمان... Шунинг учун бўлса керак, мен Матёқуб аканинг бирорта киши билан олишиб, жанжаллашиб, гап тортишиб турганини кўрган эмасман. Лекин бадий адабиётдаги, танқидчилик ва адабиётшуносликдаги саёз асарларга нисбатан у

аёвсиз эди. “Хаёл бошқа, ҳаёт бошқа” каби мақолалар, “Қора марварид” сингари романлар хусусидаги мулоҳазалар, шоир Хоразмий икки жилдлигининг нашри ҳақидаги тақриз ва бошқалар ўзбек адиблари ва танқидчиларини доимо ҳушёрликка чорлаб туради.

Сиполигига қарамай, журъат ва жасорат Матёкуб Қўшжоновнинг инсон, олим, ташкилотчи-раҳбарлиги учун хос хусусият эди.

Мустақилликка эришувимиздан салкам ўн йил аввал институтда Фитрат ва Чўлпонлар ижодини ўрганиш ишига бирмунча ижобий қарашлар кўзга ташланганда, Тошкент шаҳар партия қўмитаси бу масалани махсус бюрога қўйиб, жамоага даkki бериб, унинг раҳбарларига ҳайфсан эълон қилганини кўпчилик яхши билади. Мен бу ҳақда узоқ тўхталмоқчи эмасман. Бу воқеанинг тафсилотлари М.Қўшжоновнинг “Армон” китобида атрофлича ёритилган. Ўша оғир кунларни домла мардлик, босиқлик билан ўтказди. Мен Матёкуб Қўшжонов ҳаёти бир текисда, сиппа-силлиқ эмас, ана шундай курашлар, баъзан ноҳақ хуружлар исканжасида ўтганини эътироф этмоқчиман, холос. Ижоди ҳам ўзига хос курашлар майдони бўлди. “Танқидми, тош отишми?” сингари рисоалар ана шундай ижодий курашларнинг мантиқий ҳосиласидир.

Матёкуб ака дўстларига, хусусан, қуролдош биродарларига садоқатли эди. Айниқса, В.Қ.Қобулов, Муҳаммаджон Комилов каби олим дўстлари, қуролдошлар билан кўришганда, уларнинг кўзларидан, юзларидан нур ёғиларди. Тошҳовуз тарафлардан бўлса керак, бир қўлидан ажралган фронтдош дўсти бўлгувчи эди. У ҳақда гапирганда, баъзан тўлқинланиб кетганини сезмай қоларди. Бири катта давлат арбоби, иккинчиси камтаргина бир олим бўлишига қарамай, Н.А.Муҳиддинов билан домла икковлари жуда қалин дўстона муносабатда эканликларининг бир неча бор гувоҳи бўлганман.

Матёкуб Қўшжоновнинг ўзбек адабиёти олдидаги хизматлари ҳақида гап борар экан, унинг ўзбек адабиёти ютуқларини жумҳуриятимиздан ташқарида кенг ёйиш борасидаги меҳнатларини алоҳида таъкидлаш зарур. Унинг “Ойбек”, “Уроки мастерства”, “Шедрость таланта” сингари беш-олти

китоби Москвада чоп этилди ва марказий матбуот саҳифаларида ижобий баҳоланди. Агар янглишмасам, собиқ Иттифоқ марказида китоблари Матёқуб акадек салмоқли чоп этилган адабиётчимиз кўп эмас. Умуман, олимнинг таниқли рус адабиётшунослари билан устоз-шогирдлиги, ҳамкорлиги ҳавас қилгулик эди. У Храпченко, Новиков каби олимларни устозим деб атар, Е.П.Чалишев, Г.И.Ломидзе, З.С.Кедриналар билан яқин дўст эди. Уларни ўзбек адабиётини тадқиқ ва ташвиқ этиш ишига унумли жалб этар эди. Ўзбекистон ёзувчилари уюшмасининг айрим пешволари, сув бошида ўтирган баъзи бир раҳбарлар, олимлар Чўлпон, Фитрат ижодини ўрганиш масаласига ўта ҳушёр муносабат билдириб турганларида Матёқуб Қўшжонов юқорида номлари тилга олинган рус олимларининг бу масалага холис ва ижобий муносабатларидан тегишли хулосалар чиқара олган эди.

Ижодининг сўнгги босқичида М.Қўшжонов иқтидорининг янги-янги қирралари намоён бўлди. Адабий-танқидий мақолалардан, тадқиқотлардан фарқли ўлароқ, бу ишларда олим босиб ўтган ҳаёт йўлига назар ташлади, уларни муайян маънода сарҳисоб этди. Ўзининг инсон, олим ва шахс сифатида қарор топиш йўлини акс эттирувчи ҳужжатли-бадий асар яратди. Улуғ Ватан уруши йилларида кўрган-кечирганларини хотирасида қайта жонлантириб, қуролдош дўстларини эслаб, уларнинг ёрқин сиймоларига жон бағишлаб, ўқимишли қисса ёзди. Ўрнат олса арзигулик узоқ ҳаёт йўлида таниган, кўрган, билган, сабоқ олган, умргузаронлик қилган, ижодини ўрганиш муносабати билан кадрдон бўлиб қолган қатор олимлар, ёзувчилар, давлат арбоблари, дўстлар, биродарлар ҳақида хотира китобини битди. “Дағиш”, “Армон”, “Дийдорнома” сингари китоблар шу тариқа юзага келди.

Китобхонлар олимнинг илмий тадқиқотлари қатори, бу китобларини ўқиб, шубҳасиз, унинг муаллифи олаmidан ҳамда муаллиф қалами жонлантирган унинг замини, замондошлари, давradoшлари ҳақида атрофлича ва ҳаққоний маълумотлар оларлар. Уларда муаллифнинг илмий-публицистик қалами билан бир қаторда, бадий мушоҳадалари ҳам ёрқин намоён бўлади.

Матёқуб аканинг иш услуби ҳам ўзига хос эди. У 80-йилларгача қай тарзда ишлаганини яхши билмайман, бироқ, ундан кейинги, тахминан чорак аср давом этган иш йўсинидан бирмунча хабарим бор. Бу вақт мобайнида домланинг кўриш қобилияти йилдан-йилга ёмонлаша борди. Лекин, бирор марта, бирор кишига кўзидан зорланганини эшитмадим. Китоб ўқиш эса, қийинлашиб қолди. Буни тор доирадаги одамларгина биларди, холос.

М.Қўшжонов тинмай ишлашни давом эттирди. Мутуала қилиш манъ этилганига қарамай, китоб ўқимаётганига қарамай, унинг мақолалари, монография, тўпламлари мунтазам чиқишда давом этди. Уларнинг аксари адабий жараёнда янги чоп этилган, янги яратилган асарлар ҳақида бўларди. Домлага жиянлари, институт лаборантлари ҳар куни интизом билан, белгиланган режа асосида, узлуксиз равишда асарларни ўқиб беришар, Матёқуб ака ҳаёлидан, тафаккуридан, ички дунёсидан ўтказиб, улар ҳақидаги илмий мулоҳазаларини оғзаки баён қилар, шогирдлар ёзиб олишар, мақолалар, китоблар шу тарзда майдонга келарди.

Аввалги йигирма беш йилликдаги мақолалари, тадқиқотлар билан кейинги йигирма беш йилликда пайдо бўлган ишлар ўртасида айрим фарқлар бўлса ва кейингиларида аввалгисига нисбатан теранлик маъносида муайян камчиликлар кўзга ташланса, фикримча, улар юқоридаги сабаб билан изоҳланади. Бироқ, шунга қарамай, Матёқуб Қўшжоновнинг кейинги чорак аср давомидаги меҳнати, ҳеч муболағасиз жасорат намунаси деб баҳолашга арзигуликдир. Улар салмоқ жиҳатидан ҳам, сифат жиҳатидан ҳам кўпчилигимизга ўрнак бўла олади.

Бизга тақдир икки буюк танқидчи: Озод Шарафиддинов ва Матёқуб Қўшжоновни насиб этди. Уларнинг ҳар иккови ҳам ижодини жасорат билан бошлаб, ўзига хос равишдаги жасорат билан тугатдилар. Ўйлайманки, агар жаҳон адабий танқидчилиги антологияси чоп этилса, уларнинг ҳар иккови ижодидан намуналар киритилса, ҳар томонлама адолатли иш бўлади.

Шу ўринда биргина мисол келтириб ўтиш ўринли бўлур эди.

80-йилларнинг ўрталарида бўлса керак, шоирнинг 50 йиллиги

муносабати биландир балки, ҳозир аниқ ёдимда йўқ, Матёкуб ака Эркин Воҳидов ижоди ҳақида бир мақола ёзадиган бўлиб қолди. Шеърларини ўқишга эса кўз ожиз. Домла Эркин Воҳидов асарларини аввалдан ўқиб, билиб юрганидан хабарим бор. Қувваи ҳофизасида бир мақолага етарли мушоҳадалар мавжуд экани шубҳасиз. Борингки, шоирнинг айрим асарларини яна бир қайта назардан ўтказиб, улар ҳақидаги мулоҳазамушоҳадаларини янгилаб, чуқурлаштириб, бир мақола ёзиш даражасидаги тажрибага эга ҳам. Лекин олим бундай иш тутмади. Шоирнинг беш-олти китобидаги шеърларини тўла ўқитиб, магнитофон тасмасига ёздириб олди. Ишга барвақтроқ келиб хоналарига кирсам тасмадаги шеърларни тинглаб ўтирган бўладилар. Ҳозир аниқ эслолмайман, ўша тайёргарлик асосидаги мақола босилиб чиқдими, йўқми? Ким билиб ўтирибди, бу ҳодиса домла ҳақидаги хотираларимиздан бирида ёрқин нурдек порлаб туради деб. Ҳа, домла бу мақолага тайёрланыптилар-да, деб қўя қолган бўлсак керак-да ичимизда. Бу маълумотни келтиришдан мақсад устознинг осонлик билан ўқиладиган айрим мақолаларининг ҳам дунёга келиш жараёнлари нечоғлик қийин бўлганини таъкидлашдир.

Матёкуб Қўшжонов адабиётга, шогирдларга, дўстларга содиқ эдилар, дедик. Домла оилага ҳам, фарзандларга ҳам меҳрибон эдилар. Уй қуришганида пойдевордан тортиб томгача кўтариш жараёнида Раҳима опа билан лойга қорилиб бирга ишлашгани ҳақида кўп гапириб берар эдилар.

Меҳнат ва меҳр билан кўтарилган бино ҳам, илм ҳам, оила ҳам мустаҳкам бўлади, шекилли, мана оилалари Раҳима опа Раҳмонова меҳр билан, садоқат билан домланинг иш столларида чала қолган қўлёзмаларни охирига етказишда астойдил ҳаракат қилаяптилар. М.Қўшжоновнинг сўнгги икки-уч йил ичида қатор газета-журналларда чоп этилаётган мақолалари, нашр этилаётган янги китоблари бунинг далилидир.

Зарифа опа ва Кибриё опаларсиз Ойбек ва Абдулла Қаҳҳор балки бўлмаслиги мумкин эди, деган фикрда бирмунча муболаға бордир. Лекин, уларнинг адиблар тақдирида жуда катта роль ўйнагани, шубҳасиз. Матёкуб

Қўшжонов ҳақида гап борар экан, Раҳима опа тўғрисида ҳам шу фикрни айтиш мумкин.

Матёқуб Қўшжоновнинг ҳаёти ҳам, ижоди ҳам биз учун, келажак насллар учун ўрнак бўлиб қолади.

ДАВР ВА МУНАҚҚИД

I

Ижодий серқирралик, сероҳанглик, ранг-баранглик, кўтарилаётган муаммолар ҳамда уларнинг ечилмидаги журъат, янгиликлар ва ташаббус сингари фазилатлар жиҳатидан бугунги танқидчилигимизда Наим Каримов билан беллаша оладиган мунаққидларимиз деярли йўқ десам, фикримни муболағага йўйманг. Мақолалари, китоблари, тадқиқотлари ҳақида мулоҳаза юритганда бу хусусиятларнинг қай бирига алоҳида урғу беришга, олим фаолиятидаги қайси жиҳатларни етакчи сифатида таъкидлашга наинки адабиётнинг оддий ихлосмандлари, балки бу иш билан узоқ йиллардан буён шуғулланиб келаётган мутахассислар ҳам, мунаққиднинг яқин дўсту биродарлари ҳам бирмунча қийналиб қолсалар, ажаб эмас. Бу эса, ўз навбатида, биргина мақола доирасида олим ҳаёти ва ижоди ҳақида бир четдан, батартиб ва батафсил равишда мулоҳаза юритишни янада қийинлаштиради. Шу маънода, бу шоирқалб, лекин, айтилиши мумкин, ёзган ишлари илмий-ижтимоий, маънавий-маърифий жиҳатдан залворли ва теран бўлган олим ҳақида қолиплаган услубдан кўра, унинг ўзидаги фикрлаш йўсинига яқинроқ тарзда мушоҳада тизгинини эркинроқ қўйиш маъқулроқ кўринади.

Наим Каримовнинг оталари Фотиҳ Каримий домла физика фани мутахассиси сифатида элга танилган эди. Бўлғуси машҳур мунаққид Озод Шарафиддинов ёшлигида шеър машқ қилиб юрганида адабиёт отлиғ сеҳрли дунё, шеърият аталмиш сирли хилқат ҳақидаги дастлабки маслаҳатларни Фотиҳ акадан олган экан.

Наим Каримов ўрта мактабни олтин медаль билан битирди. Тақдир иноятини қаранг: физик Фотиҳ Каримийнинг ўғли – бўлажак адабиётшунос Н.Каримов кейинчалик Озод Шарафиддинов қўлида таҳсил олди, айниқса, шеъриятнинг ранги ва оҳангини ундан ўрганди. Вақти етиб, Озод ака унинг ижоди ҳақида мақолалар эълон қилди. Китобларига юқори баҳо берди. Наим Каримов “ўзбек адабиётшунослигининг ўзига хос, бетакрор намояндаларидан биридир”, деб ёзди устоз шогирд ҳақида ва бетакрорлик

шоир-ёзувчигина эмас, адабиётшунос олимга нисбатан ҳам бутун масъулияти билан айтилиши мумкинлигини илмимизга Наим Каримов шахси ва ижодига татбиқ этароқ олиб кирди. “XX асрнинг иккинчи ярмидаги ўзбек адабиёти (эътибор беринг: танқидчилик ёки адабиётшуносликкина эмас, умуман, адабиёти – Б.Н.)даги ривожланишни Наим Каримовсиз тасаввур қилиб бўлмайди”, – деб ёзади Озод ака яна бир ўринда.

Устоз баҳосига муяссар бўлган адабиётшунос Наим Каримовнинг ўзи бугун устозлар қаторида. 80 ёшни қаршилаб турибди. Илмимизни 40 га яқин китоблари, 700 га яқин мақолалари билан бойитди. Устознинг шогирд ҳақидаги фикрлари ана шу салмоқли ва ранг-баранг ижод маҳсулидан келиб чиқиб айтилган хулосалардир.

II

Наим Каримов ўзбек адабиётшунослигига бадийлашган тафаккур усулини олиб кирди. Унинг Ҳамид Олимжон, Усмон Носир ҳақидаги мақола ва монографиялари, биргина Ойбек ҳақидаги 60 га яқин мақола, олти-етти китоби халқ орасида машҳур бўлиб кетди. Айниқса, “Чўлпон” ҳамда “Мақсуд Шайхзода” номли маърифий романлари бу адиблар ҳаёти ва ижодини ўрганиш бўйича адабиётимизда янги саҳифалар очишдан ташқари, бу буюк сўз санъаткорлари ҳаёти ва ижоди ҳақида наинки илмий, балки, бадийлашган илмий тафаккур юритишнинг ўзбек адабиётидаги жаҳон андозаларидан қолишмайдиган гўзал намуналари бўлди. Бу фикр асарлардаги бадийлик, тафаккур йўсинигагина эмас, айтиш мумкин, уларнинг курилиши, композицияси, шакли ва баён тарзига ҳам дахлдор. Ўзида илмий-ижтимоий фикрни мужассам этган шоирона пафос билан тўйиниш олимнинг Чўлпон, Ойбек, Шайхзода ҳақидаги аксар ишлари учун хос бўлган етакчи хусусиятдир.

Янги фикр, янги қараш ва маълумотлар олиб кириш, мавжуд маълумотларнинг эса янги қирраларини, оқибатларнинг сабабларини очиш, бир сўз билан айтганда, янгилик, ҳиссий-шуурий янгилик беришга интилиш Н.Каримов тадқиқотларининг навбатдаги етакчи фазилати, асарларидаги пафосни кўтариб турадиган жонли тиргаклардир. Бунга Бехбудий, Тавалло,

Ҳожи Муин, Ҳамза ва айниқса Усмон Носир ҳақидаги қатор ишлари далил бўла олади.

Н.Каримовни шоирқалб танқидчи, дедик. Фикримиз шунчаки эътироф бўлиб қолмаслиги учун буни мунаққид китоб ва мақолаларига қўйилган номлар орқалиёқ аниқ кузатса бўлади. “Табиат ахтарар ўзига рассом”. Шошилмай, тахайюл тизгинини эркин қўйиб, табиатни: кузни, баҳорни, ундаги ҳолатларни, рангларни бир кўз олдимизга келтирайлик. Ҳақиқатан ҳам, табиат ўз мусаввирини излаётгандек туюлаётгани йўқми? Жим-жит ранглардаги оҳанглар ҳам шоирини изламаётибдими? Ана шу изланаётган шоир Ҳамид Олимжон эмасмикан? Эътибор беринг, биргина сарлавҳанинг ўзиёқ қанчалар ҳиссиёт уйғонишига сабабчи бўлмоқда, бизни мақола ичида айтиладиган фикрларга тайёрламоқда. Ёки, мана яна бир мақола номи: “Ойбек гулшанида қолган ғунчалар”.

Наим Каримов ўзбек адабиётшунослигида замонавий асарлар матншунослигига асос солди. Ҳ.Ҳ.Ниёзий, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжонларнинг кўп жилдлик мукамал асарлар тўпламлари чоп этилишига бош-қош бўлди, уларни чоп этиш принципларини ишлаб чиқди ва “Бой ила хизматчи” драмасининг ҳозирги бизга маълум вариантини фақат Ҳ.Ҳ.Ниёзийга мансуб дейиш ва нашр қилиш мумкин эмаслигини исботлаб берди. Бу ўз вақтида. Анчагина қалтис, лекин жуда дадил ва журъатли хулоса эди. Бунинг учун олим боши не-не ғавғоларга ҳам қолди... Лекин, энг асосийси, ҳақиқат тикланди.

Гапимиз мунаққиднинг “Ойбек гулшанида қолган ғунчалар” номли мақоласи ҳақида эди, шунга қайтайлик. Ойбек “Мукамал асарлар тўплами”нинг XX жилдлиги нашрига раҳбарлик қилган ва бу меҳнати учун ҳамкасблари билан Беруний номидаги Республика давлат мукофотиغا сазовор бўлган Наим Каримов ёзувчининг бутун меросигина эмас, ундаги деярли ҳар бир ҳарф билан таниш десак, ишонаверинг. Олим бу меҳнати мобайнида адабиётимиз тарихида биринчи бўлиб адибнинг чала қолган асарлари билан танишдигина эмас, уларни чуқур ва атрофлича ўрганиш бахтига ноил бўлди. Англаганлари, билганлари, хулоса чиқарганларини

элимиз, юртимиз, Ойбек ихлосмандлари билан баҳам кўргиси келди. Шоир дилини ўртаган асарни ёзмаса, портлаб кетиши мумкин бўлганидек, Наим Каримов вужудида ҳам шундай дақиқалар кечди. Бошқа мутахассислар бу йўналишдаги ишини қандай номлар эди, билмайман, лекин, ҳассос тадқиқотчи рисоласининг номи авваламбор Ойбекка муносиб, қолаверса уни ёзаётган кишининг қалби, табиати, услубига хос бўлиши керак эди ва шундай бўлди ҳам: “Ойбек гулшанида қолган ғунчалар”. Нақадар гўзал сарлавҳа! Яхши кўрган одамингизнинг исмидек ловилла, порлаб турибди. Ўрганилаётган, ёритилаётган масала ва муаммога муносиб. Адибнинг не-не машаққатларга дучор бўлган, замона зайли туфайли гул бўлиб очилолмай ғунча ҳолида қолиб кетган Амир Темур, Бобур ҳақидаги; эҳтимолки, давр даҳшатлари ҳақида талабалар дунёқараши ва миллат нидолари тасвирланиши ният қилинган поэмалар, романлар; қанчадан-қанча шеърларнинг чала қолиб кетиш сабаблари; санъаткорнинг қалб пардалари ортида яширинишга мажбур бўлган ҳамда бир умр қолиб кетган нидолар ва бошқалар. Биз “чала қолган асарлар” иборасини беҳуда ишлатаётганимиз йўқ. Эҳтимол, бошққа биров ҳам худди шундай – Ойбекнинг чала қолган асарлари дейиши мумкин эди. Маъно бир, моҳият бир. Лекин Н.Каримов ундай демайди. “Ойбек гулшанида қолган ғунчалар” дейди. Мана, биз тусмол сифатида айтмоқчи бўлаётган кимсадан Наим аканинг фарқи. Мана шу арзимасдек туюлган фарқда танқидчи қиёфаси, ижод манераси намоён бўлади.

Бундай мисолларни танқидчи ижодидан ўнлаб келтириш мумкин: “Шаҳинанинг Мажнуни”. Шеърят шинавандаси дарҳол сезади – бу – Сергей Есенин ҳақида. “Қўшбулоқ” – бу Ойбек ва Ғафур Ғулом. “Ойбек номли чўққи” деб атайди муаллиф мақолаларидан яна бирини. Ёки, рус тилида ёзилган мана бу мақоланинг номига эътибор беринг: “И солнце улыбалось в каждом слове”. Бу ҳам Ойбек ҳақида. Яна у тўғрисида: “Давлати қалб шеъри ва эски танбур”. “На олтин, на жавохир эдим”. “Қаъбамсан, шеърят”. Булар Миртемир ҳақидаги мақолалар номи. “Ҳақиқат муборизи”. Бу эса А.Қахҳор ҳақида. Мақолаларга бундай номлар қўйишда олим кўпинча муаллифларнинг ижодидаги хусусиятлардан келиб чиқади, кези келганда

уларнинг асарларидаги мисралардан унумли фойдаланади, ва энг асосийси, фикр юритаётган ёзувчи қалби, асарини ўз руҳиятининг зиёси билан ёритишга муваффақ бўладик, бу наинки сарлавҳа қўйиш, балки умуман бадиий ижод қилиш санъатига дахлдор фазилатдир.

III

Ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослиги XX асрнинг учинчи чорагидан бошлаб, ўз тараққиётининг янги босқичига кўтарилди. Хусусан, Истиқлол арафалари ва, айниқса. мустақиллик даврига келиб, методология масаласида халқаро мезонларни эгаллаш йўлига ўтганини кўрсатди.

Танқид ва адабиётшунослик методологияси асосида бадиий адабиётни тадқиқ этиш қонуниятларининг умумий, муштарак принциплари ётса-да, бу умумийлик ва муштаракликнинг принципларидаги ҳужайраларида ҳар бир халқнинг адабий-маданий ҳамда ижтимоий-сиёсий эҳтиёжлари билан алоқадорликдаги миллий хусусиятлар ҳам бўлиши мумкинлигини инкор этмайди.

Адабий танқид ва адабиётшунослигимиз таҳлил ва тадқиқ йўли билан адабиёт доирасини ёритиш ҳамда ёзувчи ҳаёти ва ижодини ўрганиш билангина чекланмай, улар воситасида ҳаёт, жамият, миллат ташвиш-қувончлари ва инсон ички дунёсига дахлдор Ватан муаммоларини, умуман, ватандошни, замондошни, инсониятни тўлқинлантириб келган ва келаётган масалаларни таҳлил этишнинг ўзига хос йўналиши даражасига кўтарилди. Ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигининг янги, замонавий маънодаги ана шу даражага кўтарилишида Наим Каримовнинг хизматлари алоҳида эътироф этилишга муносибдир. Вадуд Маҳмуд изланишларида уч берган, Озод Шарафиддинов тадқиқотларида бўй кўрсатган бу фазилат, назаримда, Наим Каримов ишларида муайян тизим ҳолига кирди.

Танқиднинг вазифаси асар бадииятини ўрганиш экани тўғри, лекин бу ҳақиқат танқид унинг воситасида инсоннинг жамият билан алоқадорликдаги масалаларини ҳам ўрганиши зарур ва баъзи ҳолларда муҳим эканини инкор қилмайдигина эмас, ҳатто, тақозо этади. Мен бу фикрларни Наим Каримовнинг Истиқлол арафалари ва Мустақиллик даврига келиб яратилган

ҳамда мустақиллик ғояларини мустаҳкамлашга йўналтирилган қатор мақола, тадқиқот, монографиялари муносабати билан айтилган. Адабиёт воситасида давр ва унинг эҳтиёжлари билан мустаҳкам алоқадорлик, танқид воситасида халқ дардига камарбасталик Наим Каримов ижодининг муҳим хусусиятидир, десак янглишмаймиз. Олимнинг “Ўзбек адабиёти жаллодлари” туркумидаги: “Қодирийнинг боши – янги йил совғаси”, “Ассалому алайкум, дорнинг оғоси”, “Чўлпон учун кишан”, “Наркомпресс” иши, “Алпомиш”нинг қатл этилиши”, “Зулм салтанатининг заҳматлари” номли мақолалари янги давр ўзбек танқидчилигининг йўналиш берувчи, методологик принципларини шакллантирувчи танқидчилигимизда янги босқич бошланганини кўрсатувчи намуналардир.

Н.Каримовнинг XX аср 80-йиллари охири ва 90-йиллари бошида яратилган юқоридаги типдаги мақолалари билан тўр-беш йил ўтгач яратилган ҳамда докторлик илмий даражасига асос бўлган “XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси” мавзуидаги иши ўртасида ўзаро мантиқий боғланиш ётади. Бу мантиқий боғланиш, ўз навбатида, унинг Бехбудий, Ҳожи Муин, Исмоил Гаспринский, Фитрат ҳақидаги қатор тадқиқот ва мақолаларига ҳамда Чўлпон ва Шайхзода ҳақидаги янги типдаги асарларга, шунингдек, олимнинг “XX аср ўзбек адабиёти манзаралари” номли йирик монографияси ва ундан ўрин олган қатор изланишларига бориб тақалади. “XX аср ўзбек адабиёти тараққиётининг ўзига хос хусусиятлари ва миллий истиқлол мафкураси” тадқиқоти сўнгги юз йиллик ўзбек адабиётини илк бор яхлит планда, янгича қарашлар ва янгича мезонлар асосида ёритиш, тадқиқ этиши баробарида, мана, деярли йигирма йилдан буён ёзилаётган аксар тадқиқотлар, илмий ишлар, ўрта ва олий мактаб дарсликларига йўналиш бериб туриши ва келгусида ҳам ана шу хусусиятини сира йўқотмаслиги билан қимматлидир. Ўрни келганда шуни ҳам айтиш жоизки, Наим Каримов истиқлол даврига келиб ўрта мактабларнинг 5, 7, 9-синфлари учун яратилган ўзбек адабиёти ҳамда олий мактаб учун ёзилган “XX аср ўзбек адабиёти тарихи” дарсликларининг етакчи муаллифларидан биридир. Буларни ҳам юқоридаги

мантиқий боғланишларнинг бир учи десак, умуман бу мантиқнинг меҳварида олимнинг миллатпарварлиги ва ватанпарварлиги ётишини алоҳида таъкидлаш ўринли бўлади.

Миллатпарварлик ва ватанпарварликнинг дастлабки кўринишлари сифатида намоён бўлган олис 60-йилларнинг ўрталарида – ҳали шўро истибдоди манаман деб тараллабедод юрган замонларда “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида Э.А.Каримов билан ҳамкорликда Чўлпон асарларини чоп эттиришга журъат этган ва бу руҳни ёшларга ҳам юктиришдан том маънода қониқиш туйган мантиқ ярим аср ўтгач ўзининг юқорида эътироф этилган намуналари мисолида ўзининг янада тўқис ифодасини топди.

IV

Олим ўзбек адабиётшунослигини қатор фундаментал тадқиқотлар билан бойитди. Икки, уч, беш жилдлик XX аср ўзбек адабиёти тарихига бағишланган академик тадқиқотларнинг Иззат Султон, Ҳомил Ёқубов, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Салоҳиддин Мамажонов сингари етакчи муаллифлари қаторида Наим Каримов номи ҳам ҳурмат билан тилга олинади. Москвада жаҳон институти томонидан тайёрланиб, янглишмасам ўн жилди босмадан чиққан “Кўпмиллатли шўро адабиёти тарихи”нинг ўзбек адабиётига доир 4- ва 5-жилдларидаги бўлимларнинг муаллифларидан бири Наим Каримовдир.

Сўнги йилларда олим фаолиятида янги бир йўналиш кўзга ташланди. Маълумки, Мустақиллик даврига келиб Ўзбекистон тарихи, шунингдек, унинг XX асрда босиб ўтган йўли ҳолис илмий нуқтаи назар асосида янгидан ёзилди. Ўзбек халқининг ҳаққоний тарихи яратилди. Бу мозий қатидаги маданиятимиз, адабиётимиз тарихи хусусидаги адолатни тиклаш, бирёқлама, мафкуравий баҳолашларга чек қўйиш муҳим вазифалардан бири эди. Тарихчиларимиз бу мақсадни аъло даражада амалга ошириши мумкин бўлган олим сифатида Наим Каримовга мурожаат этдилар ва янглишмадилар. Шу тариқа тарихшунослик ва адабиётшуносликнинг ажойиб ҳамкорлиги – тандеми юзага келди: “Ўзбекистон янги тарихи”нинг 2-китобида “Жамият маданият-маънавий ҳаётига “ривожланган социализм” ғоясининг

сингдирилиши”, “Миллий маданият шиддатли ўзгаришларнинг дастлабки даврида: фан, матбуот, адабиёт ва санъат”, “Миллий маданият ва маънавият ахволи”, “Таълим, фан ва маданият ҳукмрон мафкура измида”, “Қайта қуриш” ва Ўзбекистон маданияти” сингари қисмларнинг юзага келишида Н.Каримов ўз ҳамкорлари А.Маврулов, Ш.Турдиев сингари олимлар билан фаол иштирок этди.

Н.Каримов тарих, адабиёт, маданиятнинг кесишган нуқталарини алоҳида тадқиқ этувчи бу борада ижтимоий фанларимизга янги маълумотлар билан бирга уларни баҳолашнинг янги мезонларини олиб қирувчи олим сифатида ҳам қадрлидир. Унинг “Миллий иттиҳод” ва “Миллий истиқлол” ташкилотларининг миллий озодлик учун олиб борган курашлари. “Нашри муаллиф”, “Чиғатой гурунги ” ҳақидаги бир туркум мақола-тадқиқотлари тарихимиз ва маданиятимизнинг XX аср тонгидаги қатор қоронғи нуқталарини ёритиш жиҳатидан муҳим аҳамиятга эга бўлди. У жадиदчилик муаммолари тадқиқини нафақат жумҳуриятимиз, балки халқаро миқёсларга олиб чиққан олимларимиздан биридир. “Жади́д шеър_ияти Туркистондаги сиёсий, маданий ва интеллектуал ҳаракатининг муҳим қисми сифатида” деб номланган жажжигина тадқиқоти “Марказий Осиё XX аср бошида: ислохотлар, янгиланиш, тараққиёт ва мустақиллик учун кураш” номли салмоқли коллектив тадқиқотнинг муҳим бир қисмини ташкил этади. Бу йўналишда у Япония, Германия, Туркия каби қарор мамлакатлардаги симпозиумларда илмий маърузалари билан иштирок этди.

Агар булар ёнига Н.Каримовнинг кино санъати, саҳна маданияти, театр арбобларимиз ҳаёти ва ижодига доир мақолаларни қўйсак, бу олим фаолиятининг ҳақиқатан ҳам нақадар ранг-баранг ва сермахсул эканига шохид бўламиз. Гап бу ерда фақат сермахсуллик ва ранг-барангликдагина эмас. Бу мақолаларнинг профессионал савияда ёзилганида. Уларга шунчаки, фақат буюртма туфайли, йўл-йўлакай ёзиб ташланган мақола сифатида қарай олмайсиз. Улар шу йўналишлардаги муайян муаммоларни очилиши ва ёритилиши билан эътиборлидир. Улар тасодифан пайдо бўлмаганини яна шу

нарсa кўрсатадики, Н.Каримов кино санъати, театр маданияти билан ижодининг дастлабки босқичи – 60-йиллардан буён шуғулланиб келади. Унинг бу йўналишдаги айрим мақолалари 50 йил аввал ёзилган. Шу маънода олимнинг масалан, Сулаймон Хўжаев ҳақидаги “Ўзбек киносининг қалдирғочи” номи остидаги бир туркум мақолалари; Комилжон Девоновга, Қори Ёқубовга, буюк рассом Абдулҳақ Абдуллаев, пианиночи Алишер Султонов, архитектор Пўлат Зоҳидовларга бағишланган қатор мақолалари; машҳур туркшунос олимлар Д.Поливанов ҳамда Б.Чўпонзода; ўзимизнинг машҳур театр арбобимиз Баҳодир Йўлдошев ҳақидаги мақолалари олим ижодининг нечоғлик серқирра эканидан далолат беради. Бу мақолалар ёнига унинг А.С.Пушкин ва ўзбек адабиёти масалаларига доир мақолалар туркуми ва рисоалари; шунингдек, “И.Ю.Крачковский ҳамда унинг Гомер ва ал-Беруний номли мақоласи” ва “Буалонинг “Поэтика”си ҳақидаги ишлар олим қарашлари кенглигининг яна бир тасдиғидир.

V

Олим ижодида публицистик руҳда ёзилган, асосан, кенг ўқувчилар оммасига мўлжалланган маърифий аҳамиятга эга мақолалар ҳам йўқ эмас. Бироқ унинг илмий мақолалари, илмий тадқиқотлари, энг аввало, ўзининг муаммовий характерга эга экани, муҳим бир масалани кўтариб чиқиши, уни ҳал этишга йўналтирилиши, шу аснода қатор янги фикрлар, янги илмий ғояларни ўртага ташлаши билан ажралиб туради. Бу ўринда даставвал олимнинг ўзбек адабиёти, маданияти тарихида, миллий уйғонишида муҳим аҳамиятга эга бўлган жадиदчилик масалаларига бағишланган тадқиқот ва мақолаларини кўрсатиш ўринли бўлади.

Эътиборсиздек кўринувчи кичик бир мисол. Н.Каримов Зарифа Саидносированинг отаси Миржалол Саидносиров ҳақида бир мақола ёзади. У адиб Ойбекнинг қайинотаси бўлгани учун эмас, албатта. Миржалол Саидқосимов жадидчилик ҳаракатига фаол таъсир кўрсатган, уни молиявий жиҳатдан мунтазам қўллаб-қувватлаб турган, ҳатто, Туркистон мухториятининг молия вазирлигига тайиланган ўз даврининг Туркистондаги

катта сармоядорларидан бири эди. Наинки сармоялар, балки жаид ғояларининг тарғиб ва татбиқ этилишига жонбозлик кўрсатган зиёли эди. Наим Каримов саъй-ҳаракатлари туфайли бу киши тарихимиздаги ўзининг муносиб ўрнини эгаллади.

Н.Каримовнинг миллий уйғониш ва жаид адабиёти хусусидаги муаммоли мақолалари масаласига келсак, улар кўп – йиғилса бир китоб бўлиши мумкин (Бехбудий ҳақидаги рисолаи босилиб ҳам чиқди). Биз куйида уларнинг бири ҳақида қисқача фикр юритиш билангина қифояланамиз. Бу “Ҳамза ва жаидчилик” номли мақола-тадқиқотдир. Маълумки, Ҳ.Ҳ.Ниёзий деярли етмиш йил мобайнида жаидчилик ҳаракати, жаид адабиётининг ашаддий душмани ва фақат шўро мафкурасининг тарғиботчиси сифатида тақдим этиб келинди. Н.Каримов бу фикрлар уйдирма эканлигини аниқ мисоллар асосида исботлаб берди. Ҳ.Ҳ.Ниёзий “махоратли” сиёсатдонлар томонидан шўро мафкурасига оғдириб олингунга қадар жаид дунёқарашида бўлганини аниқ мисоллар асосида кўрсатди (у, ҳатто, шўро сиёсати таъсирига тушгандан сўнг ҳам ўзининг бу йўналишдаги қарашларидан тамомила воз кечган эмас). Н.Каримов Чўлпон ва Ҳамза ёзишмалари орқали улар бир-бирига мухолифгина эмас, ҳатто, бири иккинчисига ҳурмат билан қараган зиёлилар эканини кўрсатиб ўтди. Олим, шунингдек, “Ҳамза ва мухторият” номли мақоласи билан истиқлол шабадалари имкониятлари туфайли Ҳамза сиймоси хусусида айтилиб келинган бир қатор масалалар юзасидан адолат ва ҳақиқатни тиклашга ўз ҳиссасини қўшди.

Туркистон мухторияти хусусида илмий адабиётларда турлича талқин, турлича фикрлар мавжудлиги маълум. Тўғри, ҳозирга келиб бу қарашлар муайян тизимга эга бўлди. Бу борада қатор тарихчилар жиддий ишларни амалга оширдилар. Уларнинг сафида, фикримизча, адабиётшунос Н.Каримовнинг ҳам муносиб ўрни бор. Хусусан, унинг “Қимматга тушган тўлов ёхуд Туркистон мухториятининг вужудга келиши ва тор-мор этилиши сабаблари” номли тадқиқотининг қатор баҳсли нуқталари мавжуд эса-да,

олим ушбу мураккаб ижтимоий-сиёсий муаммонинг айрим қоронғи қирраларига янги архив материаллари асосида ойдинлик киритди. Умуман, олимнинг бу йўналишдаги аксар ишлари янги-янги топилган архив материалларига асосланиши билан қимматлидир. У муомалага олиб кирган бирламчи манбалар кейинчалик илмий жамоатчиликнинг мулкига айланади ҳамда кейинги изланишлар, тадқиқотлар учун таянч бўлади.

Адабиётшунослик, танқидчилигимиз, асосан, бадий асарнигина тадқиқ ва таҳлил этиш билан шуғулланган ҳолатларда Н.Каримов муаллифларнинг ҳаёти, таржимаи ҳоли, хусусан, оила аъзолари, фарзандлари, улар тарбия топган муҳитни ҳам ўрганиш назардан четда қолмалиги зарурлигига эътиборни қаратди ва шу йўналишда бир туркум мақолалар эълон қилди. Унинг Ойбек, Боту, Абдулла Қаҳҳор, Миртемирнинг оила аъзолари, фарзандларига бағишланган мақолалари адибларимиз ички ва ташқи дунёси масалаларини ёритишда қизиқарли ва қимматли манбадир. Масалан, Ҳамза ҳақида гап борар экан, у ҳақида айтилмаган бирор гап, номаълум бирор материал қолмади шекилли дейилган шароитларда Н.Каримовнинг бу санъаткор ҳаёти ва таржимаи ҳолига доир янги-янги маълумотларни муомалага олиб кирди. Унинг “Зухраҳон, Ғиёсжон, Аббосхон” номли мақоласида шоир оила аъзолари ҳақида ана шундай янги маълумотлар берилди. Айниқса, бадий асардек мароқ билан ўқиладиган “Ойбек ва Зарифа” номли рисоласи наинки адабиётшунослик, балки ёшларни, ёш ижодкорларни тарбиялаш нуқтаи назаридан ҳам муҳим аҳамиятга эгадир.

Н.Каримов илмий фаолиятида ўрганилаётган муаммонинг ўзидан ташқари жиҳатларга алоҳида эътибор берилиши, уни илмий ўрганиш йўсинлари, принциплари, яъни методологик асосларига эътибор кучли. Кичкинагина мисол. У ёки бу асар ҳақида фикр юрита эканмиз, кўпинча “миллийлик” иборасини ишлатавериш одатимиз бор. Бу масалада кўпинча ё бор гапларни такрорлаймиз ёки бирор янги гап айтолмай қоламиз. Ҳолбуки, у ҳар бир ҳақиқий янги асар мисолида ўзининг янги бир қирраси айтилишини тақозо этадиган ниҳоятда жиддий, муҳим, сермиқёс ва нозик тушунчадир.

Шуларни эътиборга олиб бўлса керак, олим “Миллийлик мезонлари” номли мўъжаз бир мақола ёзди ва бу масаланинг ҳозирги кундаги нозик жиҳатларини, унга ёндашув принципларини очиқ берди.

Ёки, тасаввуф ҳақида, жаҳидчилик ҳақида тезгина ёзиб ташлайвериш, гапириш, бугунги кунда айрим ҳолларда зарурият ёки эҳтиёждан кўра бамисоли, урф тусига кирди. Н.Каримовни жаҳидчилик ҳаракати, жаҳид адабиётини ўрганишгина эмас, бу масаланинг бугунги кунимиз учун аҳамиятли жиҳатлари нимадан иборат экани ҳам тўлқинлантиради, кизиқтиради. Шу муносабат билан “Жаҳидчиликни ўрганишнинг бугунги кундаги аҳамияти” номли методологик қимматга эга мақоласи пайдо бўлади. Унинг миллий истиқлол ғоямизни мустаҳкамлашдаги ролига алоҳида эътибор берилади.

Ҳожи Муин ҳақида тадқиқотлар яратилди, диссертациялар ёзилди, китоблар чиқди. Маданиятимиз тарихида ўзига хос роль ўйнаган Бехбудий, Фитрат, Авланий, Миён Бузлукларнинг сафдоши бўлган бу шахс ҳақида бири-бирига зид, мураккаб қарашлар оз эмас. Н.Каримов XX аср бошидаги жаҳидчиликнинг улкан вакилларида бири бўлган Ҳожи Муин ҳақида “Муқаддас ғоя” мақоласини ёзар экан, турли-туман маълумот ва маълумотчалар аро ўралашиб қолишдан ўзини юқорироқ тутди, уларни эътироф этиш билан чегараланиб қолмайди. Давр ва келажак учун зарур бўлган ғояларнинг шаклланиш жараёнларига қаратади.

VI

Танқидчи фаолияти ҳақида гапирилар экан, унинг ҳозирги адабий жараён билан муттасил боғланишда экани ва унга йўл-йўлакай эмас, ўқтин-ўқтин эмас, тизимли равишда ўз муносабатини билдириб боришини таъкидламаслик мумкин эмас. Матбуот саҳифаларига назар ташласангиз, замонавий адабиётнинг Одил Ёқубов, Шукрулло, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ойдин Ҳожиева, Ҳалима Худойбердиева, Усмон Азимов каби ёрқин намояндаларининг айрим янги асарлари ҳақидаги дастлабки фикрлар муаллифи Наим Каримов эканини кўрасиз. Эркин Воҳидов ҳақидаги “Мен

буюк юрт ўғлидурман”, “Шоирнинг ўзига хослиги” мақолаларида шоир ижодидаги инжа назокатлари кўрсатилади. Ундаги оҳанг билан ижтимоий дард, шоир табиати билан асарларидаги бадиий санъатлар аро боғланишларнинг сабаб-оқибатлари очилади. “Хушёрликка даъват” мақоласи эса, Абдулла Ориповнинг “Ранжом” достонига бағишланди. Қайта куриш деб аталган замоннинг ўзбек табиатига, менталитетига кўрсатаётган таъсири адабиётимизда илк бор бу даражада исёнкор пафос билан бадиий ёритилган асар кам танилади. Афсуски, айрим мулоҳазаларни ҳисобга олмаганда, наинки шоир ижоди, балки XX аср ўзбек адабиётида ўзига хос ўрин эгаллаб қолажак бу асар ҳақида танқидчилик, назаримда, атрофлича фикр юритилгани йўқ. Н.Каримовнинг бу асардаги нозик жиҳатлар ниҳоят хушёрлик билан илганган мақоласи, ўйлайманки, шоир маҳоратини кўрсатишдан ташқари, мунаққиднинг ҳам нуктадон диди ҳақида аниқ тасаввур беради. Танқидчи “Адолат манзилидаги ўйлар” мақоласини О.Ёқубовнинг янги романига бағишлади. Адибнинг маҳоратини эътироф этиш билан бир қаторда асар камчиликлари ҳақида ҳам дадил фикрларни айтди. Ўнлаб илмий ва бадиий асарларга сўзбоши ёзди, уларни бу ўринда санашнинг ҳам, эътироф этишнинг ҳам зарурати бўлмаса керак, деб ўйлайман.

Тинимсиз меҳнатлари эвазига олим муносиб қадр ҳам топмоқда. Энг асосийси, эл-юрт уни атоқли адибларимиз, олимларимиз қаторида яхши билади, танийди ва ҳурмат қилади. У тенгқур шоир, ёзувчи, олимларнинг қадрдони, ёшларнинг севимли устози. Ўзбекистон Республикаси фан арбоби, Беруний номидаги Давлат мукофоти лауреати. Кўксини “Эл-юрт ҳурмати” ордени безаб турибди. Ўнлаб шогирдлари устоз даражасига етиб, мамлакатимиз олий ўқув юртлари, илм даргоҳлари, давлат ташкилотларида самарали меҳнат қилмоқдалар. Камина шулардан бири эканлигимдан фахрланаман. У ёзган дарсликлардан бир қадар таълим-тарбия олиб, миллионлаб ёшлар вояга етмоқдалар. Республика Маърифатпарварлар жамияти раиси сифатида хонадонларимизга маърифат нурлари улашмоқда.

Шаҳидлар хотираси” жамғармаси ҳамда “Қатағон қурбонлари хотираси” музейида раҳбар ва жонқуяр ходим сифатида олиб борган ва бораётган фаолияти, бу йўналишда эълон қилган кўплаб мақолалари халқимизнинг салкам унутилиш даражасига етган не-не асл фарзандлари номини эл-юрт бағрига қайтарди, қанчадан-қанча оилалар, уларнинг қавм-қариндошлари хонадонидаги ўкинч-афсус ўрнида хотира чироқларини ёқди. Ёзувчилар уюшмасидаги фаол хизматлари билан адибларимиз, айниқса, уларнинг ёш авлод вакиллари билан ижодий ҳамкорлиги ўзининг муносиб самараларини бераётганининг гувоҳи бўлиб турибмиз.

Мақола аввалида Н.Каримов ижодидаги сертамоқлик, ранг-баранглик ва серқирраликни таъкидлаган эдик. Бу ва булардан ташқари кўпдан-кўп ҳавас қилса арзигулик фазилатларига кўра бу олимни кимга ўхшатиш мумкин деган саволга жавоб қилаётганимда, чамаси бундан йигирма йил аввал қайсидир мақоласида Шухрат Ризаев ёзган бир фикр ёдимга тушди. У Наим Каримов “Ойбекка ўхшайдиган олим” деган эди. Бу жуда топиб ва тўғри айтилган гап. Шундан кейин, мана, яна деярли йигирма йил ўтди. Олим яна қанчадан-қанча янги мақолалар, тадқиқотлар, асарлар яратилди, шогирдлар чиқарилди. Эл ардоғига муносиб ишларни бажарди ва бу йўлда хормай-толмай меҳнат қилишни дам эттирмоқда.

Биз ҳурматли олимимизнинг муборак 80 ёши арафасида бундан буёнги ҳаёти ва ижодига янгидан-янги қут-баракалар тилаб қоламиз.

ОЗОД ШАРАФИДДИНОВ ИЖОДИ ВА ҲОЗИРГИ ЎЗБЕК ТАНҚИДЧИЛИГИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ МАСАЛАЛАРИ

Озод Шарафиддинов ҳаётининг сарҳисоби сифатида чоп этилган сўнгги китобларидан бири “Ижодни англаш бахти”га Абдулҳамид Чўлпоннинг: “Адабиёт яшаса – миллат яшар” деган сўзларини эпиграф қилиб олди. Бу қисқа, лўнда, пурмаъно фикрда Озод Шарафиддинов ҳаёти ва ижодининг ҳам маъно-моҳияти акс этади, дейиш мумкин. Зеро, ўзбек адабиётининг камолотида ўзбек миллатининг баркамоллиги ҳам намоён бўлади, деб тушунган олим бутун умрини шу адабиёт ва шу халқ равнақига бағишлади.

Умуман, XX аср ўзбек адабиётшунослиги, хусусан, олимга қадар ҳукм суриб келган XX асрнинг биринчи ярмидаги ўзбек танқидчилиги мураккаб, оғир изланиш чакмоқлари остидаги гоҳ қоронғи, гоҳ ёруғ кунларни босиб ўтди. Вадуд Маҳмуд ва Фитратлар зиёсидан ёришган танқидий тафаккур Октябрь тўнтаришидан сўнгги даврда шўро сиёсати ва мафкурасининг ботик излари таъсирида эғнига баъзан ноиложликдан қора кийишга мажбур бўлди. Абдулла Қодирий, Чўлпон, Элбек, Усмон Носир каби даҳо шоир ва ёзувчиларнинг ҳаёти зомин бўлишида иштирок этди.

Лекин, ҳаёт ҳам, адабий жараён ҳам фақат шу йўсинда давом этиши мумкин эмасди. Олим Шарафиддинов, Ҳоди Зарифов, Ҳомил Ёқубов, Иззат Султонов, Солиҳ Қосимов сингари адабиётшунос ва танқидчилар давомли оғир шароитларда сиёсат исканжасидан озод бўла олмасалар-да, имкон борича янгиланиш тадориғидаги адабиётнинг тадқиқ ва таҳлили ҳамда тараққийси учун хизмат қилдилар. Лекин, бундан қатъи назар, ўтган асрнинг 50-йиллари ўртасигача танқидчилигимизда вульгар социологизмнинг турли кўринишлари, ижтимоийпарастликнинг кўз қарашлари, сиёсатбозликнинг адабий-танқидий тафаккурдаги ноҳолис найранглари ҳукм суриб келди. Бадиий адабиёт ва адабий танқид бу масалаларда деярли ҳамоҳанг ва ҳамнафас эди.

XX асрнинг 50-йиллари ўрталаридан шўро адабиётига, шу жумладан, ўзбек адабий жараёнида рўй бера бошлаган ижобий ўзгаришларни, кўпинча

шахсга сиғиниш иллатларининг очилиши, хусусан, партия XX съезди билан изоҳлаш одат тусига кирган. Лекин, бу нуқтаи назар ҳам маълум маънодаги сиёсат таъсири натижасидир. Аслида эса, тарих фалсафасига асосланиб фикр юритадиган бўлсак, бу ўзгаришларни, янгиланишларни янги типда фикрлайдиган, янгича ҳис ва идрок этадиган, энди аввалгидек яшай олмай қолган ёки яшашни хоҳламаган оммани, халқни, ўзининг янгича қарашлари ортидан эргаштира оладиган шахсларнинг пайдо бўлиши билан изоҳлаш, эҳтимол, тўғрироқ бўлар. Ҳаётда, жамиятда бўлганидек, адабиётда ҳам шундай. Адабий танқидда ҳам шундай бўлади.

Ўтган аср 50-йилларининг ўрталаридан адабий танқидчиликка Матёкуб Қўшжонов, Лазиз Қаюмов, Салоҳиддин Мамажонов, Эрик Каримов, Нинель Владимирова, Наим Каримов, Умарали Норматов каби янгича муждали, янгича фикрлайдиган, тушуниш ва ҳис этиш йўсинлари янгича бўлган авлод кириб келди. Буларнинг шу вақтда бошланган ва кўп ўтмай, ривожланиш босқичига ўтажак ижодлари асносида ўзбек танқидчилиги ҳозир биз билган маънодаги фан сифатида қарор топа бошлади.

Озод Шарафиддинов мана шу авлод танқидчиларининг йўлбошчиси, лидери эди ва яна ярим аср давомида шундай бўлиб қолди. У замонавий ўзбек шеърятни, лирикаси ҳақидаги дастлабки мақолалари биланоқ наинки ижодкорлар, наинки адабий жамоатчилик, балки кенг китобхонлар, кенг омманинг ҳам эътиборини тортди. У бадиий асарларни таҳлил этиш билангина кифояланмади. Ўз муддаосини Замон билан, Қалб билан, умуман Поэзия деб аталувчи юксак маънодаги хилқат билан боғлади. Шу тариқа унинг ўзбек танқидчилигида янги босқич ясаган “Замон. Қалб. Поэзия” номли китоби майдонга келди. Ўша кезлар – 60-йилларнинг аввалларида жаҳонга машҳур ёзувчи И.Эренбургнинг кўп жилдлик “Люди. Годы. Время” номли хотираларининг дастлабки китоблари чиқиб, машҳур бўлган эди. “Замон. Қалб. Поэзия”нинг номланишига шу китоб таъсири бўлса, ажаб эмас. Олимнинг 50-йиллар охирида ёзилган “Лирика ҳақида мулоҳазалар”, “Замонавийлик – адабиётнинг қалби”, “Келажакка чорловчи повесть” каби мақолалари, уларда бадиийликка қўйилаётган талаблар, шу нуқтаи назардан

айрим бўш асарларни аёвсиз фош этилиши, замонавийлик масаласининг номини сиёсий-ижтимоий, балки, энг аввало, эстетик категория сифатида талқин этилишига кўра шу йиллар танқидчилигидан ташқари, бадий адабиётимизда сифат ўзгаришлар рўй беришига кучли таъсир кўрсатди, миллий бадий тафаккуримиз, эстетик тафаккуримиз янгиланишида муҳим роль ўйнади.

Олимнинг бундан деярли эллик йил аввал ёзилган айрим фикрларини ўқиб, унинг наинки билими чуқурлиги, балки, айти вақтда, журъат-жасоратига қойил қолмасликнинг иложи йўқ. Масалан, у Ғафур Ғуломнинг Ленинга бағишланган ва Конституция улуғланган шеърларидан биридаги ушбу парчани келтиради:

Биз яшаган замоннинг энг муқаддас китоби,
Инқилобий идрокнинг муддаоси, хитоби,
Халқларга раҳнамодир бу қонун боби-боби,
Бу Ленин фалсафаси, Лениннинг офтоби

ва ёзади: “Бу гап ўзимга ҳам маълум эди. Шунинг учун шоир меҳнати менинг билимимга ҳам, завқимга ҳам катта янгилик қўшолмади”. Шу нуқтаи назардан А.Мухторнинг партияни улуғлаган “Дўстлик тўйимиз”, Ҳ.Ғуломнинг “Коммунистлар партиясига” шеърларини таҳлил қилиб, тўғри, яхши фикрлар ифодааланган, бироқ бадий образ, конкрет образлилик масаласига келганда, уларни ҳақиқий бадий асар дейиш қийин, деган хулосага келади.

Бу журъат, бу дадиллик ва тўғрисиўзлик бутун умр давомида О.Шарафиддинов ижодининг етакчи принципи бўлиб қолди ва Абдулла Қаҳҳорнинг “Тобутдан товуш” драмасига кўркмасдан, ҳалол, мардларча, холис билдирилган муносабат ижодий принципиалликнинг ўзбек танқидчилигидаги эталонига айланди. “Тирик сатрлар” тўпламини нашрга тайёрлаш ва унга муҳаррирлик қилишда ва ҳали ур-калтак авж олиб турган замонларда Чўлпон халқ душмани эмас, у халққа қайтарилиши керак деб, Марказқўмдан ҳам ҳайиқмай, ўзининг мустақил фикрларини ошкор айтишлар эса, ватанпарварлик, миллатпарварлик, адолат масаласида бир

кадам ҳам чекинмасликнинг танқидчиликдаги тимсоли бўлиб қолди.

Мустақиллик даври Озод Шарафиддинов ижодида янги-янги саҳифалар очди. Айниқса, Чўлпон ҳақида ёзилган ўнлаб мақолаларда, “Чўлпонни англаш” каби рисоаларда бу улкан сиймонинг шеърий, насрий, драматик, адабий-танқидий йўналишдаги ижоди, ижтимоий фаолияти комплекс тарзда тадқиқ этилди. Чўлпон ижоди мисолида ўзбек адабиётининг янги босқичга кўтарилгани ва бу кўтарилишни белгилаган қонуниятлар очиб берилди. Жаҳид адабиёти, Мустафо Чўқаев, Отажон Ҳошим, Фитратга (хусусан, унинг “Ҳинд сайёҳи” асарига) бағишланган тадқиқотларида ўтган асрнинг 20-30-йилларида истиқлол учун олиб борилган курашларнинг янги-янги саҳифалари очилди, бу курашдаги адабиётнинг ўрни кўрсатилди, адибларнинг маҳорати ёритилиши, асарларнинг поэтикаси таҳлил этилиши баробарида, муаллифларнинг фидойилиги, жасорати ва миллатпарварлиги кўрсатилди.

Истиқлол даврида янги ўзбек танқидчилиги методологик принципларининг шаклланишида Озод Шарафиддинов мақолалари муҳим роль ўйнади. Бу фикр тасдиғи учун олимнинг уч-тўрт мақоласини далил қилиб келтириш kifоя. Масалан, Ҳамза ҳақидаги “Истиқлол қурбони ёхуд ўзлигидан маҳрум этилган шоир” мақоласида шўро даврида Ҳамза ижоди сунъий равишда, сохтакорлик билан кўкларга кўтарилгани очиқ-ойдин исботлаб берилиши баробарида, унинг асарларидаги том маънодаги жаҳидчилик, миллатпарварлик, истиқлолчилик ғоялари таҳлил этилди.

Озод Шарафиддинов Абдулла Қаҳҳор ҳақидаги ўнлаб ажойиб мақолалар, теран тадқиқот ва монографиялар муаллифи эканини яхши биламиз. Истиқлол даврида бу ноёб ижодкорнинг айрим асарларига янглиш, нотўғри баҳо бериш тамойиллари кўрина бошлаганида Озод Шарафиддинов биринчилардан бўлиб бундай бирёқлама қарашларни инкор этди. Хусусан, “Сароб” романининг асосий мақсади миллатчилиқни фoш этиш эмас, шўро тузуми ва ғояларининг ҳаётбахшлигию унга қарши курашувчилар инқирозини кўрсатиш эмас, балки худбинлиқни фoш этиш ва жамиятнинг шу қатламлари таназзулини акс эттиришдир, деган фикрни илгари сурди. Ёки

“Синчалак” қиссасини энди янгича ўқий олишимиз зарур, деб чикди. Яъни, бу асар, баъзилар таъкидлаётгандек, шўро мафкураси тегирмонига сув қуядиган, партия ташкилотини улуғлайдиган асар эмас. Адиб бу асар мисолида 1959 йилдаёқ “Бўстон” колхозини ва унинг атоқли раиси Арслонбек Қаландаров тимсолида тоталитар тузумнинг моделини ифодалаган... Энг муҳими, бу тузумнинг ичдан чириганини, чуқур таназзул ҳолини кечириётганини кўрсатган. Бу таназзулнинг иқтисодий характерга эмас, ижтимоий-психологик характерга эга эканини очиб берган. Ёки “Мағзи пуч сўзлардан бир тош нари қоч” тақриз-мақоласига назар ташлайлик. Унга фақат “Ўзбекнома”гина танқид қилинган асар, деб қарамаслик керак. Унда янги тарихий даврга келиб, энди қандай ёзишгина эмас, қандай ёзмаслик кераклиги ҳақидаги муаллифнинг ижодий принциплари ўз ифодасини топди. Унга олимнинг янги даврдаги амалий-назарий қарашлари ўз ифодасини топган ихчам тадқиқот сифатида қараш тўғри бўлади.

О.Шарафиддинов кичиккина бир деталь орқали асарда айтилмоқчи бўлган жиддий ғояни, адиб қалбида яширинган катта мақсадни топишга жуда уста танқидчи.

Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романида, агар ёдингизда бўлса, Мирёкуб ноиб тўрадан: “Тақсир, империя нима дегани”, - деб сўрайди. Бир зумда саволга аниқ ва қисқа жавоб беришга қийналган ноиб тўра бу ҳолатдан чиқишнинг жўнгина иложини топади: елкасидаги погонини имлаб кўрсатади. Мирёкуб эса, анойилардан эмас, пулдор, тадбиркор, замона зайлидан хабардор, ҳатто ер тагида илон қимирласа биладиганлар хилидан. Мирёкуб дарҳол тушуниб етади: империя дегани – подшолик, унинг кучи, қудрати демак. Лекин, Мирёкуби тушмагур подшоҳликка мансуб бошқа нарсаларнинг ҳам гувоҳи. Подшоҳликнинг бу ердаги вакили, унинг тиргакларидан бири шу ноиб тўранинг аёли эмасмиди, Мирёкуб билан кўз қисишиб юргану кўп ўтмай, унга кўнгли суст кетган. Империянгки магар шу тахлит бўлса, расвоси чиқиб, чиригандан-чириган экан-ку, деган хулосага келади зимдан Мирёкуб.

Бу кичик бир деталь ҳақидаги маълумотни олган оддий китобхон, кўп ҳам эътибор бермай, асарнинг давомини ўқиб кетавериши мумкин. Озод

Шарафиддинов-чи, йўқ. У мазкур деталдан катта маъно уқади. Унга асосланиб туриб, адиб дунёқараши, асар ғоясига тааллуқли шундай хулоса чиқаради: “Буни биз романнинг асосий ғоявий хулосаларидан бири сифатида қабул қиламиз”.

Маълумки, “Кеча ва кундуз” шўро тўнтаришидан аввалги ҳаётни тасвирлайди. Демак, тасвирдаги реал вақт форматидан келиб чиқилса, империянинг чиригани ёки чириётгани ҳақидаги фикр шўро тўнтаришидан аввалги давр ўзбек кишиси англаб етган фикр. Бунда катта маъно бор. Иккинчидан, роман XX асрнинг 30-йиллари ўртасида ёзилган. Юқоридаги қараш адибнинг империя ҳақидаги шу шўро даврида айтган фикри сифатида ҳам баҳолана олади. Биз шундай хулосаларга келишимизга О.Шарафиддиновнинг юқоридаги мулоҳазалари туртки беради.

XX аср охири – XXI аср бошларига келиб, ўзбек танқидчилигида рўй бера бошлаган сифат ўзгаришлардан бири бадий асарни чуқур ҳиссий идрок этиш билан унинг руҳиятини англаш уйғунлигида намоён бўлади. Авваллари асарни кўпроқ **билишга** эътибор қаратилган бўлса, энди уни **англашга**, **тушунишга** эътибор кучаймоқда. Тасодифийми, қонуниятми, билмадим, менга шу ўринда уч тадқиқотга берилган ном остида ана шу тамойил намоён бўлаётгандек туюлади. Булар “Чўлпонни англаш”, У.Норматовнинг “Абдулла Қаҳҳорни англаш машаққати”, И.Ғаниевнинг “Достоевскийни тушуниш” номли тадқиқот ва рисоаларидир. Гап бу ўринда тадқиқот номларидагина эмас, албатта. Сўнгги йилларда И.Ғафуров, А.Расулов, С.Содиқов, Н.Раҳимжонов, И.Ҳаққулов, Ҳ.Болтабоев, Б.Каримов, С.Мелиев ва бошқаларнинг қатор тадқиқот ва мақолалари яратилдики, уларда бадий асарни шунчаки тадқиқ ёхуд таҳлил этишгина эмас, энг аввало, ўз маънавий дунёси билан чамбарчас алоқада, асарни худди ана шу – мустақил равишда англаш жараёни бўртиб туради. Шунинг учун бу мунаққидларнинг бири-бирини ўқиган ишларингизда ажратмаслик мумкин эмас. Шунинг учун ҳам уларнинг алоҳида бир адиб ёхуд бир асар ҳақида фикр мулоҳазалари бири-биридан тароватли равишда ажралиб туради ва адиблар ҳақидаги тасаввуримизни тўлдиради, бойитади.

Чўлпонни билишгина эмас, уни англаш зарур деб чиққан ва санъаткор ижодига шу нуқтаи назардан ёндашув зарурлигини бошлаб берган О.Шарафиддинов анъаналарининг давом эттирилиши ва ривожлантирилиши танқидчилик ва адабиётшунослигимиз равнақида, шубҳасиз, муҳим аҳамият касб этади. Бу тамойил қандай гўзал натижалар бераётганини биргина Иброҳим Ғафуровнинг Ницше ҳақидаги қатор эсселарини, “Достоевский билан тунги суҳбат” каби мақолаларини ўқиб ишонч ҳосил қилиш мумкин.

Шу ўринда О.Шарафиддинов меросидан бадий асарлар ҳақидаги, адиблар ҳақидаги тадқиқот, мақолалардан ташқари, умуман, бадий адабиётнинг назарий муаммолларига доир қарашлар, ўз касбдошлари ижоди ва меҳнатига катта меҳр билан йўғрилган мақолалар муҳим ўрин тутишини таъкидлаш зарур. Иззат Султонов, Ҳомил Ёқубов, Умарали Норматов, Наим Каримов ҳақидаги мақолалар – ана шундай. Ҳассос танқидчининг Санжар Содикқа бағишланган мақоласи наинки бир олим ижодига кўрсатилган катта ҳурмат, балки мунаққид ҳақидаги адабий портретнинг гўзал намунасидир. Ёки, ҳозирги босқич адабиётшунослигимизнинг атоқли вакили Иброҳим Ҳаққуловга ёзилган очик хатга назар ташлайлик. У олим ижодига муносабат билдириш ёки унинг ёзганларига юқори баҳо беришгина эмас, назаримда, XXI асрдаги ҳамкасбларига, танқидчи-адабиётшуносларга маълум маънодаги васиятнома ҳамдир.

Шу ўринда Озод Шарафиддинов адабий-танқидий фаолиятининг ниҳоятда серқирра ва ранг-баранг эканини таъкидлаш ўринли бўлур эди. Унинг бу йўналишдаги мероси назм, наср, драматургия, адабий танқид ва адабиёт назарияси, таржимачилик, болалар адабиёти, адабий алоқалар, бадий тил, қардош халқлар адабиёти, модернизм, символизм, реализм каби оқим ва методлар, адабиётни ўқитиш методикаси, дастурлар ва дарсликлар, маълум маънода мумтоз адабиёти муаммолари ва шуларнинг барчасини бирлаштириб турувчи маҳорат ва поэтика масалаларини қамраб оладики, назаримда, ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигида бу қадар серкўлам олимни топиш қийин. Агар унинг яна жаҳон танқидчилиги ва эстетик тафаккуридан – Белинский, Чернишевский, Добролюбов, Гоголь, Толстой,

Бальзак, Моруа, Парандовский ва яна бошқа ўнлаб буюклар меросидан ўзбекчага қилинган таржималарини ёдга олсак, бу мероснинг нақадар салмоқли эканини тасаввур этиш мумкин.

Мен танқидчи шахси ва меҳнатини идеаллаштирмоқчи эмасман. Лекин, барибир, ёзувчи қудратини, даҳосини, маҳоратини, асарларидаги ҳамма ҳам илғайвермайдиган назокат, гўзалликларни очишда, бу асарларнинг асл моҳиятига кенг халқ оммасини яқинлаштиришда танқидчи муҳим ўрин тутди. Шу маънода, Зулфия, Шухрат, Асқад Мухтор, Саид Аҳмад, Шукрулло, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов ва яна бошқа кўплаб шоир-ёзувчиларимиз юртимиздан ташқарида ҳам эътироф этилишида, асарларидаги фазилатларни кенг китобхонлар оммасига очиб беришда, улардаги муайян камчиликларга адибларнинг ўзининг ҳам, ўқувчиларнинг ҳам эътиборини жалб этиб, маҳорат савиясини ошириш, эстетик дидни кўтаришда бошқа ўнлаб мунаққидлар қатори Озод Шарафиддиновнинг ҳам меҳнатлари каттадир.

Олимнинг Беруний мукофотида сазовор бўлган дастлабки фундаментал тадқиқотлардан бири – “Ўзбек совет адабиёти тарихи”даги Миртемир ва Шайхзодага бағишланган ишларини, Истиқлол даврида Давлат мукофотида муносиб топилган “Ижодни англаш бахти” ҳамда “Довондаги ўйлар” номли салмоқли асарларидаги мақола ва тадқиқотларни, ҳамкорликда олий мактаблар учун яратилган “XX аср ўзбек адабиёти” номли собиқ иттифоқдош жумҳуриятларда шу йўналишдаги ишлар ичида биринчилардан бўлиб яратилган дарсликда О.Шарафиддинов томонидан ёзилган портретларни бирма-бир таҳлил этишга ҳозир имкон йўқ, албатта. Лекин улар ҳақида келгусида алоҳида-алоҳида илмий тадқиқотлар яратишга бурчли эканимизни таъкидлаб ўтмоқчиман.

Бу Озод Шарафиддинов мутлақо бекаму кўст олим эди, деган фикрни англатмайди. У ҳам барчамизга ўхшаган жонли одам эди. Шўро даврида у ҳам барчамизга, айниқса катта ёшдаги мутахассисларга ўхшаб социализм ҳақида, социалистик реализм ҳақида, партиявийлигу синфийлик хусусида, жаҳидчилигу реакцион адабиёт хусусида, “Чигатой гурунги” ёхуд шунга

яқин масалаларга доир ўз даврининг қарашларини айтгани сир эмас.

Лекин, энг муҳими шуки, Озод Шарафиддинов ниҳоятда имонли, виждонли, ҳалол, ҳақгўй шахс ва олим эди. Олим ҳаётининг сўнгги босқичида “Эътиқодимни нега ўзгартирдим?” номли иқдорномасини ёзиб кетди ва назаримда ўзига хос равишдаги бир ҳайкал ўрнатди. У айримларга ўхшаб: мен шўро тузуми кулашини билардим, у ёмондан-ёмон эди, лекин, Ленин ҳақида, партия ҳақида, социалистик реализм, партиявийлик, синфийлик тўғрисида, коммунист тўғрисида ёзишга мажбур эдим, дегани йўқ. Мени шўролар, мафкура шундай ёзишимга мажбур қилди ҳам демади. У юқоридаги каби фикрларни уларга ишонганим учун ёзганман, энди даврнинг, ҳаётнинг, жамиятнинг янги босқичида туриб, обдан ўйласам, таҳлил қилсам, янглишган эканман, хато қилган эканман, деди. Ўзгариш, янгиланиш, шаклланиш, янги руҳий эҳромларнинг бунёд бўлиш азоблари, уқубатлари, сим-симлари, эврилишларини очиқ-ойдин ва ҳалол ёзиб кетди ва миллионлар фикрини, қалбини ифодалади. У олим сифатида ҳам, инсон сифатида ҳам мана шундай мард одам эди.

XXI аср ўзбек танқидчилиги давом этмоқда, Озод Шарафиддинов, Матёкуб Қўшжонов, Лазиз Қаюмов, Абдуқодир Ҳайитметов, Эрик Каримов ва бошқа устозларнинг анъаналари уларнинг сафдошлари, шогирдлари, ворислари томонидан давом эттирилмоқда, янги-янги изланишлар асносида ривожлантирилмоқда, изланишлар олиб борилмоқда.

Бундан 25-30 йиллар аввал ўзбек адабиётини жаҳон миқёсидаги адиблар ижоди билан қиёслаб ўрганиш, дейлик, Қаҳҳор асарларини О’Генри ёхуд Ж.Лондон асарлари билан таққослаш, Ойбекка Бальзак таъсири, Қодирийга Зайдон таъсири ҳақида йўл-йўлакай ва ўқтин-ўқтингина гапирилган бўлса, энди ўзбек адабиётини жаҳон контекстида ўрганиш, ёхуд жаҳон адабиётининг илғор анъаналари ва ўзбек адабиётининг уларга муносабатини тадқиқ этиш тамойиллари кўзга ташланмоқда. Тўғри, бу йўналишдаги катта муваффақиятларимиз олдиндадир балки. Ҳозирги баъзи тадқиқотларимизда айрим зўрма-зўракилик, фикрни мақсадга қулоғидан чўзиб яқинлаштириш ҳоллари кўзга ташланаётгандир, лекин бундан қатъи

назар, бу йўналишдаги дастлабки натижалар уларнинг келажаги умидлидир дейишга асос беради.

Муаллифлар жамоаси томонидан “Ўзаро таъсир миллий адабиётни бойитишнинг муҳим омили сифатида” деб номланган тадқиқот ана шундай ишлардан биридир. Унда П.Мирзааҳмедова раҳбарлигидаги Р.Иброҳимова, С.Мелиев, М.Шарафиддинова ва бошқа қатор танқидчилар ўзбек адабиётини жаҳон адабиёти контекстида ўрганишга ҳаракат қиладилар. М.О.Шарафиддинованинг “Узбекская проза XX века в контексте мировой литературы” номли монографияси ҳам худди шу масалага бағишланган. Унда Чўлпоннинг “Кеча ва кундуз” романи Гоголь асарлари билан, Ў.Ҳошимовнинг “Икки эшик ораси” ҳамда “Тушда кечган умрлар” асарлари У.Фолкнернинг “Когда я умирала” романи ҳамда “онг оқими” услуби мавжуд ғарбнинг қатор адиблари, шунингдек, Ч.Айтматов асарлари билан қиёсан таҳлил этилади. Санжар Содикнинг “Ижоднинг ўттиз лаҳзаси” китоби муаллифни узоқ йиллар ижоди сарҳисобигина эмас, сўнгги босқич танқидчилигимиз эришган жиддий ютуқларни кўрсатувчи бир тўплам ҳамдир. Ундаги, масалан, Ғаффор Ҳотамовнинг “Янги ой чикқан кеча” романига Джем Джойснинг “Улисс” романига хос бўлган “онг оқими” таъсири таҳлил этилади. Улуғбек Ҳамдамнинг Гарсиа Лорка ва Шавкат Раҳмон ҳақидаги мақоласи, Сувон Мелиевнинг ўзбек адабиётини жаҳон адабиёти асосида тадқиқ этиши янги ҳодисалардир.

Ўзбек адабиётини жаҳон адабиёти контекстида ёки жаҳон адабиёти анъаналари билан алоқадорликда ўрганишга бағишланган ишлар қаторига Ҳамидулла Болтабоевнинг “Истиқлол имконияти: янгиланган анъаналар ва постмодернизм” номли мақоласини, Илҳом Ғаниевнинг Шекспир ва Фитрат ижодлари қиёсан ўрганилган ишини, Абдуғопир Қосимовнинг Сент Экзюпери ва Камю анъаналарининг ўзбек адиблари томонидан ижодий ўзлаштиришга бағишланган тадқиқотини кўрсатиш мумкин (хусусан, М.М.Дўстнинг “Галатепага қайтиш”, Х.Дўстмуҳаммедовнинг “Бозор” ҳамда Камюнинг “Вабо” асарлари ўзаро қиёсланган).

Иброҳим Ғафуровнинг “Ҳаё – халоскор, мангу – латофат” номли икки

жилдлик танланган асарлари босилиб чиқилиши муҳим ҳодиса бўлди. Унда адибнинг бадиий асарлари, эсселари қаторида ўзбек адабиётини кенг жаҳоний миқёсларда ёритиш тамойили ҳукмронлик қилади. Унинг айниқса Достоевскийга бағишланган мақоласи бу даҳо ижодкорнинг бадиий дунёсига, конкрет асарларда намоён бўлувчи хилқатга ўзбекона донишмандлик ва топқирлик билан қарашнинг гўзал бир намунасидир. Назаримда, бундай мақолалар достоевскийшуносликка муносиб ҳисса бўлиб қўшила олади. Ницше ҳақида мақолалари умуман ўзбек танқидига фалсафий тафаккурдаги янги ҳодисалардан биридир.

Сўнгги йилларда танқидчиликда эълон қилинган янги ишлар сифатида ёзувчилар уюшмаси тайёрлаган “Мустақиллик даври ўзбек адабиёти” номли мақолалар тўпламини, Н.Раҳимжоновнинг “Мустақиллик даври ўзбек шеърляти” номли китобини кўрсатиш мумкин. Лекин, айти вақтда мустақиллик даври ўзбек адабиёти тараққиётининг етакчи тамойиллари ва камчиликлари, ўзига хосликлари, янгиликлари ва услубий ранг-барангликларини фундаментал ўрганиш, ҳозирги замон адабиётининг бош қаҳрамони ким, қандай ва қандай бўлиши керак деган масалаларни тадқиқ этиш, янги услубий оқимлардаги муваффақият ва сохталиклар, модерн адабиётининг моҳияти ва ҳозирги ўзбек адабиётига сингишиб кетиш-кетмасига бағишланган муаммоларни тадқиқ этишда танқидчилар адабий жамоатчилик олдида ҳамон қарздор эканлигини ҳам таъкидлаш жоиз. Айниқса, наср ва назмдаги модерн деяётганимиз асарларни халқ, кенг китобхонлар оммаси қандай қабул қиляпти – бу масала танқидчиликнинг жиддий эътиборидан четда қолиб келмоқда.

Ҳозирги танқидчилик, унинг амалий ва назарий масалалари ёритилиши дейилганда тажрибали, катта авлодга мансуб Н.Каримов, У.Норматов, А.Расулов каби олимларимизнинг фаолликини қўлдан бермай келаётганини мамнуният билан таъкидлаш ўринлидир.

У.Норматовнинг А.Қаҳҳор, Саид Аҳмад, Эркин Воҳидов ҳақидаги янги китоблари, қатор янги мақолалар тўплamlари; Н.Каримовнинг “XX аср адабиёти манзаралари” номли йирик монографияси, А.Расуловнинг

“Бадиийлик – безавол мезон” номли янги асари бугунги ўзбек танқидчилигининг юзини кўрсатадиган тадқиқотлардир. Уларда шўро даври танқидчилигидан тамомила фаркланиб турувчи адабиётга янгича қарашлар ўз ифодасини топган.

Дилмурод Куроновнинг “Чўлпон насри поэтикаси”га бағишланган иши; Баҳодир Каримовнинг Абдулла Қодирий ижодини XX асрда ўрганишнинг ўзбек адабиёти ва танқидчилигида тутган ўрни янгича назарий қарашлар асосида топширилган тадқиқоти бугунги танқидчиликнинг ранг-баранг муаммолар дунёси ва уларга ёндашув принциплар ҳақида ёрқин тасаввур бера олади.

Лекин, танқидчиликда, адабиётшуносликда бир жойда топталиб туриш, майда-чуйда гаплар билан ўралашиб қолиш, такрорланиш ҳоллари ҳам кўзга ташланади. Масалан, ҳозир деярли ҳамма тасаввуфшунос ёки жадиदшунос бўлиб кетди. Бу масалалар хусусида такрор мулоҳазалар кўп. Ҳолбуки, бу муаммолар бирламчи манбалар асосида ва жуда катта тайёргарликни, базисли билимни талаб қилади. Мумтоз шоирларимизнинг кўпида дунёвий йўналишни кўрмай ва ҳатто шу йўналишдаги шеърларни ҳам тасаввуфий шеърларга чиқариб қўйиш ҳоллари учраб туради. Баъзи ишларда структурал анализ, статистик анализ, герменевтика, онтологик талқин ва ҳоказолар ҳақида назарий-фалсафий мушоҳадалар юритилади. Уларда кўпинча ғарб ва рус адабий-назарий илмида айтилган гаплар у ёки бу даражада такрорланиб бўлгач, масалага чуқурроқ назар ташлаш етишмай қолади ва натижада асар ҳақида эскича, анъанавий мушоҳада юритишга ўтиб кетилаверади.

Танқидий ишларда янгича ёндашув масаласида аниқликка интилаётганлар сифатида “Илми ғарибани қўмсаб” рисоласининг муаллифи А.Расуловни ҳамда ўзбек адабиётшунослигида Навоий ижодини таҳлил этиш асносида математик методни биринчилардан бўлиб конкрет равишда қўллашга интилаётган Абдулла Аъзамовни кўрсатиш мумкин.

Модернизм, авангард, абсурд сингари масалалар нуқтаи назаридан аниқ асарлар ва ижодкорларга муносабатда ҳам танқидчиликда ҳамон пала-партишлик ҳукм сураётганини таъкидлаш лозим. Бу масалаларнинг

моҳиятидаги айрим қирралар ҳеч қайси бир давр адабиётига, ижодкорга, асарга тамомила бегона эмас, албатта. Лекин, шундан келиб чиқиб, ўзининг принциплари тизим сифатида мавжуд бўлган, дейлик модернизм ва абсурд сингари ҳодисаларни Кошғарийга ҳам, Яссавию Навоийга ҳам, Қодирию Қаҳҳорга ҳам олиб бориб боғлайвериш баъзан жиддий чалкашликларни туғдирмоқда.

Хуллас, танқидчилигимиз олдида бажариб бўлинган ишлардан кўра, бажарилиши лозим бўлган кўпдан-кўп масалалар турибдики, уларни амалга ошириш ҳалдаги вазифаларимиз қаторига киради.

Замонамизнинг буюк шоии Ғафур Ғулом Озод Шарафиддиновга шундай дастхат ёзиб берган экан:

Жаҳонда ақлу идрок, зехну дониш бирла Озод бўл,
Ҳамиша халқ билан бирга шарафлан, яъни обод бўл.

Муборак саксон ёши нишонланаётган муҳтарам устозимиз Озод Шарафиддиновнинг ҳаёти ва ижоди, адабий-танқидий фаолияти адабиёт олами орқали ҳамиша халққа хизмат қилиш ва халқ билан бирга бўлишнинг ибратли намунасидир.

ЭЪТИҚОД ВА ЭЪТИРОФ

Ҳар бир олий ўқув юртининг ҳар бир даврдаги ўз муаллимлари, ўз талабалари бўлади. Ўтган асрнинг ўрталаридан унинг охиригача кечган босқичда Тошкент давлат университети филология факультетида таҳсил олган талабаларнинг омади, бахти бор экан. Чунки Тоҳирий домла, Ғулом Каримов, Айюб Ғуломов, Субутой Долимов, Озод Шарафиддинов, Матёқуб Қўшжонов, Лазиз Қаюмов сингари устозлар қўлида таълим олиш ҳаммага ҳам насиб қилавермаган. Улар, наинки, бўлажак филологларнинг, балки маълум маънода, янги авлод муҳитининг, шундай муҳитлардан ташкил топувчи жамиятнинг муаллимлари эдилар. Улар қўлида тарбия топганлар, наинки, ўзбек тили, ўзбек адабиётини, балки, айтилишича Ватанни, миллатни, адолатни севишни, унинг қадрига етишни ўргандилар. Уларнинг қўлида таълим олган авлод шўро мафкурасига кўр-кўрона берилиб кетмай, гоҳ ошкор, гоҳ зимдан жаҳидлар дардига, Чўлпонлар, Фитратлар ҳасратига ошно тутиндилар, юракларида, қалбларида ўзлари яшаётган дунёдан бошқача дунё синчларини бунёд этиш илинжи билан яшадилар.

Биз, кўпинча, бу устозлар қўлида таҳсил олганларнинг омади бор экан, дейишга ўрганиб қолганмиз. Нафсиламрини айтганда, бу устозлар, бу домлаларнинг ҳам омади бор экан, дейиш мумкин. Чунки улар ўз меҳнатлари, умидлари зое кетмаганини ўз кўзлари билан кўриб кетишга улгурдилар. Улар таҳсил берган, тарбиялаган авлодлар сафидан Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Ўлмас Умарбеков, Эркин Воҳидов, Иброҳим Ғафуров, Абдулла Орипов, Ўткир Ҳошимов, Абдуғафур Расулов, Шукур Холмирозов, Санжар Содиков, Рауф Парфи, Турсуной Содикова, Ойдин Ҳожиёва, Сафар Барноев, Тоғай Мурод, Ҳалима Худойбердиева, Эркин Абсам, Мурод Муҳаммад Дўст, Усмон Азим, Хуршид Дўстмуҳаммад каби миллат ва адабиёт фидойилари етишиб чиқди. Бир вақтлар устозлари қўлидан Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Сўфизода асарлари қўлёмасини яширинча олиб ўқиган бу миллатпарвар адиблар авлодининг Одил Ёқубов, Ўткир Ҳошимов сингари вакиллари вақти етиб, ҳали мустақилликка

эришмасимиздан аввал Москвадаги улкан издиҳомларда ўша вақтдаги мамлакат пешволарининг юзига тик қараб: “Қачонгача бизнинг бошимизда тегирмон тошини айлантирасизлар? Бу хўрлашлар қачонгача давом этади”, – деб чиқдилар.

Бу, айти ёз чоғи момақалдироқнинг гумбурлашидек гап эди. Юртбошининг қўллаб-қувватловига суянган ўзбек адибларининг бу жасорати ўша вақтдаги мамлакат зиёлилари ва адибларининг адолат ва ҳақиқат масаласига муносабатдаги кўзи очилишига ўз таъсирини кўрсатган бўлса, ажаб эмас.

Мен гапимни бирмунча узоқроқдан бошлашимнинг сабаби, кўпдан-кўп зиёлилар, муаллимлар, давлат арбоблари, номлари юқорида санаб ўтилган адиблар авлодининг вояга етувига жонбозлик кўрсатган устоз адабиётшунослардан бири Л.П.Қаюмов эди.

Домла ўз замонаси, ўз муҳити, ҳамкасблари ичида, шоир-ёзувчилар даврасида катта ҳурматга, ибратга эга эди. Салоҳиддин Мамажонов, Умарали Норматов, Наим Каримов сингари таниқли ва атоқли олимлар Лазиз Пўлатович билан тенгқур ёки нари борса, бир-икки ёш кичик эдилар, холос. Лекин уларнинг барчаси бу кишига деярли устоздек, домладек муомалада бўлишар, ҳурмати уни ўрнига қўйишарди. Бунинг сабаби бор эди, албатта. Бундай ҳолатларда масала моҳиятини фақат ёш белгиламас экан. Лазиз Пўлатович тенгқурлари сафида деярли устоздек иззат-икромга эга бўлишининг сабаби, улар ичида ўзини илмда аввалроқ намоён қилгани; адабий жараёнда дадил иштирок этгани; ташкилотчилик ва раҳбарлик ишларида шижоат ва қатъият кўрсатиб, кўпчиликнинг диққат-эътиборига тушгани; ёш бўлишига қарамай, минбарларга ўктам кўтарилиб, хушёр фикрларни ўртага ташлагани, хусусан, энг асосийси, устоз деса арзигулик қобилиятни бардавом намоён эта олгани билан белгиланади. Ким билсин, бу хусусият Лазиз акада фақат ўқиш-ўрганиш натижасигина бўлиб қолмай, эҳтимол, отамерос фазилат бўлса, ажаб эмас. Зотан, бу кишининг оталари – мухтарам Пўлатхон домла хотиралари ҳозиргача Қўқон адабий ва маданий

мухитининг устозларидан бири сифатида эъзозланиб келади.

Л.П.Қаюмов ўнлаб китоблари, рисоалари, юзлаб мақолалари билан XX аср ўзбек адабиёти муаммоларини ўрганишга катта ҳисса қўшди. Тўғри, унинг Ҳ.Ҳ.Ниёзий ҳаёти ва ижодига бағишланган тадқиқотларида шўро даври мафкурасининг ботик излари бисёр. Лекин бу бой ва салмоқли илмий меросда Ҳамза ҳақида игна билан қудуқ қазигандек меҳнат сарфлаб топилган, айтилган ва илгари сурилган холис фикрлар оз эмас. Келгуси авлодларга олимнинг мана шу йўналишдаги тадқиқот ва мулоҳазалари аҳамият касб этади. Олимнинг Ойбек ва Зулфия ижодига бағишланган ишлари бу санъаткорлар ижодини ўрганувчилар учун муҳим манбаъ бўлиб хизмат қилади.

Адабий танқиднинг бошқа фанлардан фарқланиб турувчи қатор хусусиятлари қаторида яна бирини таъкидлаш ўринли. У ҳозиржавоблик, тезкорлик ва жамоатчилик билан узвий алоқадорликда намоён бўлади. Бу хусусият, айниқса, китобхонлар, мутахассислар билан ёзма ва оғзаки мулоқотда, у ёки бу даражадаги (масалан, халқаро миқёсдаги) аудитория билан учрашувда бўй кўрсатади. Шундай вақтлар бўлганки, масалан, XX асрнинг 70-80-йилларида Лазиз Пўлатович шахсига исталган давра, исталган минбардан туриб ўзбек адабиёти ва ўзбек адиблари ҳақида ҳозиржавоблик билан замонабоп ўктам фикр-мулоҳазаларни айта олувчи, зарур бўлса, адабиётимиз ва маданиятимиз манфаати нуқтаи назарида кескин баҳслаша билувчи мутахассиснинг эталони деб қаралувчи эди. Бундай баҳо ҳаммага ҳам насиб қилавермайди.

Шунинг учун Собиқ Иттифок ва ундан олисроқдаги адабиётга дахлдор йиғин ва анжуманларга Ўзбекистон номидан иштирок этувчиларнинг фаолларидан бири Л.П.Қаюмов эди. У наинки рус ва бошқа жумҳуриятлар адабиёти, балки, муайян маънода, жаҳон адабиёти ҳақида бу адабиётларнинг билагон вакиллари билан бақамти туриб гаплаша олар ва бу борада ўзига хос ҳурмати бор эди. Бошқа халқларнинг айрим атоқли адиблари адабиётшуностанқидчилари бу ўзбек олимини нечоғлик ҳурмат қилишларининг гувоҳи

бўлганман. Олмаота шаҳрида Мухтор Авезов таваллудининг 100 йиллигига бағишлаб улкан анжуман ўтказиладиган бўлди. Йиғинда Ўзбекистондан Одил Ёқубов, Тўлепберген Қайипбергенов, Носир Фозилов, Лазиз Қаюмов, Наим Каримов, Қалдибек Сейданов ва камина иштирок этдик. Шунда кенг миқёсларга таниқли қатор адиблар адабиётшунослар бизнинг Одил Ёқубов ва Тўлепберген Қайипбергеновга алоҳида эътибор бериш билан чекланмай, Л.П.Қаюмов билан ҳам махсус суҳбат ихтиёр этганлари, маслаҳат юзасидан турли масалалар хусусида унга мурожаат этганлари – биз Ўзбекистондан борганлар ғурурига ғурур қўшди.

Л.П.Қаюмовнинг бағрикенглиги, кўпчилик билан эркин, самимий чиқишиб кетувчанлиги, айниқса, рус тилига чечанлиги ва шахс сифатидаги жозибаси, бундай ҳолатларда уни давраларнинг марказига олиб чиққувчи эди. Бу фазилятлар олимни ўша вақтдаги миллий адабиётлар билан шуғулланувчи Ломидзе, Кедрин, Пархоменко, Оксоцкий, Кузнецов, Гачев, Османова, Асадуллаев каби таниқли мутахассислар ҳурматига сазовор этди, номи ҳам улар қаторида саналадиган бўлди.

Лазиз Пўлатовични у билан бир даврда, деярли бир шароитда ижод этган айрим тенгқур, замондош, ҳамқур адабиётшунос, танқидчилардан фарқлаб турадиган бир жиҳати бор. Унга деярли ярим аср давомида Олий таълимнинг, ижодий уюшманинг, адабий-маданий жараённинг, матбуотнинг катта, ташкилотчилик ва масъулиятли лавозимларида ишлаб туриб ижод қилишга тўғри келди. Унинг деярли барча китоб ва мақолалари ана шу тиниб-тинчимаслик чорраҳаларида яратилди. Бундай ҳолатда, бундай шароит ва вазиятда олий мактабда тўлақонли муаллимлик қилиш билан бир қаторда, айнаи вақтда тезкор ва талабчан жараёнда ижодий иш билан шуғулланиш нечоғлик осон эмаслиги барчага аён. Л.П.Қаюмов бу ишнинг уддасидан чиқибгина қолмай, фақат биргина илмий иш билан шуғулланиш айрим ҳамкасбларидан сермахсулликда қолишмас ҳам эди. Шунга қарамай олим, архив материаллари ва замондошлар хотирасига таянган ҳолда Х.Х.Ниёзий ҳаёти ва ижодига доир қатор монографиялар ёзди; муосир ўзбек

адибларининг ўнлаб адабий портретларини яратди; XX аср ўзбек насри таракқиётини изчил ўрганишга ҳаракат қилди; ўзбек адабиёти хусусида ғарб олимлари билан баҳслашув асосига қурилган қатор мақолалар битди; адабий жараёни фаол кузатиб боришга интилди.

Шу ўринда, Л.П.Қаюмовнинг мафкура ва адабиёт муаммоларига бағишланган ишлари хусусида икки оғиз тўхташга тўғри келади. Олимнинг бу йўналишдаги мақолалари, тадқиқотлари, шубҳасиз, шўро сиёсати билан чамбарчас боғлиқ эканини ва улар, раҳбар ташкилотларнинг буйруғи, топшириғи билан ёзилганини инкор этиш мумкин эмас. Бундай ишлардаги фикр-мулоҳазаларнинг кўпи ўз даврини яшаб бўлгани ва ҳозирги кунимизда биз билан ҳамқадам бўлолмаслигини айтиш, менимча, олимнинг умумий, яхлит қиёфасига путур етказолмайди. Лазиз Қаюмов ҳам ҳамма қатори ўз даврининг, ўз халқи ва Ватанининг, ўз замонининг фарзанди эди. У нафақат ғарб олимлари концепциялари, ғояларини янглиш, хато методология асосида инкор этди, нафақат, шўро мафкурасининг муборизи сифатида кураш олиб борди, балки айни вақтда, ўзбек халқининг фарзанди сифатида ўзбек адабиётини, ўзбек адибларини, уларнинг ютуқларини ғанимлардан ҳимоя қиляпман деб тушунди. Унга ғоялар, мафкуралар, концепциялардан ҳам кўра она халқи, унинг адабиёти, бу адабиётнинг буюк вакиллари шахси ва ижодини турли хуружлардан ҳимоя қилиш муҳимроқ ва азизроқ туюлган бўлса, ажаб эмас. Халқига мансуб қадриятларга тил текизгувчилар билан курашда у жонини беришга тайёр эди. Олимнинг ғарб мухолифлари билан кураши ҳақидаги мақолаларига муносабатда масаланинг шу жиҳатини ҳам ёдда тутсак, ҳар қалай холисликни унутмаган бўламиз.

XX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзбек адабиётини халқаро миқёсда танитганлар Ойбек, Ғафур Ғулом, Абдулла Қаҳҳор, Одил Ёқубов, Пиримқул Қодиров, Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов каби шоир ёзувчиларимиз бўлди.

Танқидчилик ва адабиётшунослигимиз, очиғини айтганда, бу масалада кўп ҳам фаоллик кўрсата олмади. Тўғри, О.Шарафиддинов, М.Қўшжонов

каби олимларимизнинг айрим ишлари хорижда ҳам маълум. Бироқ, адабиётимизнинг умумий тараққиёти фонида буни етарли деб бўладими?

Ана шундай шароитларда ўзбек танқидчиси деган номни, маълум маънода, халқаро миқёсга кўтариб чиққан олимларимиздан бири Л.П.Қаюмов бўлди.

Халқаро миқёсдаги кўпдан-кўп минбарларда ўзбек танқидчиси сифатида Л.П.Қаюмовга сўз берилди. Ва, айтиш мумкинки, унинг бундай ҳар бир чиқишлари ўзбек халқи ва ўзбек адабиётига ҳурмат келтирди. Ўзбек олими Л.П.Қаюмов наинки Ўзбекистон, наинки собиқ Иттифок жумҳуриятлари, балки халқаро миқёсда ҳам ўзига яраша таниқли эди.

Шу ўринда биргина мисол келтириб ўтсам. Буни қаердадир ўқиғанмидим, ёки Лазиз Пўлатовичнинг ўзлари сўзлаб берганмидилар, ёдимда йўқ, лекин, бўлиб ўтгани аниқ... Москвадаги қайси бир учрашувда Нозим Ҳикмат Л.П.Қаюмовга қўлида китоби бўлмагани туфайли юксак ҳурмати белгиси сифатида чўнтагидан ўғлининг суратини чиқариб, дастхат тарзида яхши тилаклар ёзиб, эҳтиромини билдирган экан.

Бу нимани билдиради? Менимча, бу биринчидан, машҳур турк шоири ўзбек олимини шахс сифатида яхши билгани ва маъқул топганини кўрсатади. Қолаверса, адабиётшунос ва мутахассис сифатида қадрлаганини билдиради. Ахир, Нозим Ҳикматдек жаҳонга машҳур шоир дуч келган одамга бундай муносабатда бўлавермагандир.

Қутлуғ 80 йиллиги нишонланаётган муаллимимиз Лазиз Пўлатович Қаюмов ана шундай эъзозга, эътибор ва ҳурматга муносиб олим эди.

АТОҚЛИ АДАБИЁТШУНОС ВА ФАН ТАШКИЛОТЧИСИ

Марат Коптлеуч Нурмухамедов деганда кўп асрлик тарихга эга қорақалпоқ халқининг XX асрдаги янгича тарзли тафаккур намояндаси сифатида танилган забардаст вакили кўз олдимизда гавдаланади.

Марат Коптлеуч Нурмухамедов деганда кўз олдимизда XX асрнинг ижтимоий, сиёсий, адабий-маданий жихатдан қайноқ ва талотумли муҳитларида ижод этган, халқаро манбаларда Ўзбекистон ва унинг олимлари номидан гапира олган ҳамда бу йўналишдаги бурчини муваффақият билан адо эта билган адабиётшунос олим; узоқ йиллар мобайнида Қорақалпоғистон ва Ўзбекистонда ижтимоий илмларни тараққий эттиришга раҳбарлик қилган фан ташкилотчиларидан бири намоён бўлади.

Ёш Марат болалигида тунларни тонгга улаб шеърлар ёзди, ўсмирлигида тасвирий санъатга ихлос қўйиб, мўйқаламни синаб кўрган кунлари ҳам бўлди, лекин вояга етиб, адабий танқидчи сифатида танилди.

Шу ўринда, назаримда, бир қиёс келтириш ўринли кўринади. Тўлепберган Қайипбергенов қорақалпоқ халқини бадиий асарлари ва ранг-баранг қаҳрамонлари орқали жаҳон миқёсига олиб чиққан бўлса, М.К.Нурмухамедов бу вазифани илмий асарлари ҳамда фан ташкилотчиси ва давлат арбоби сифатидаги фаолияти билан амалга оширишга интилди. Унинг бадиий адабиётни таҳлил этган тадқиқот ва мақолалари она тилидан ташқари ўзбек, қозоқ, туркман, турк, украин, инглиз ва, айниқса, рус тилларида чоп этилди, бу халқларнинг мутахассислари эътиборини тортди. Қорақалпоқ адиблари асарларининг хорижда чоп этилишида М.К.Нурмухамедовнинг мазкур халқларга маълум бўлган, ва, айниқса, рус тилида нашр этилган китоб, мақолалари муҳим роль ўйнаган деб ўйлайман.

М.К.Нурмухамедов мақолалари, тадқиқотларининг аксар қисми, ёки, деярли барчаси, рус тилида эълон қилингани, наинки, олим тақдири, балки, умуман, қорақалпоқ халқининг адабий-маданий тараққиётида катта аҳамиятга эга бўлди. Тўғри, рус тили узоқ йиллар мобайнида Марказий Осиё халқлари, жумладан, ўзбек ва қорақалпоқ тиллари устидан зўравонлик

сиёсати ўтказиб келганидан кўз .ма олмаймиз. Бироқ, айти вақтда, бу тил тўғри ва ўринли идрок этилган ҳолатларида нечоғлик ижобий роль ўйнаганини ҳам инкор этиш мумкин эмас. М.К.Нурмухамедов ижоди бунга ёрқин мисол бўла олади.

Бу олам ҳаёти ва ижоди ҳақида қатор мақолалар ёзилган. Китобларига тақризлар битилган. Уларда М.К.Нурмухамедов ҳаёти, ижоди, ташкилотчилик фаолияти хусусида қисқа ва аниқ маълумотлар берилади. Мен уларни такрорлаб ўтирмасам-да, анашу фаолиятнинг натижалари ва аҳамияти, эришилган ютуқларининг баъзи бир қирралари ҳақида мулоҳазаларим билан ўртоқлашсам.

Олимнинг адабиётшунослик фаолияти ҳақида гапирилганда, кўпинча, унинг қорақалпоқ насри тараққиётини ўрганган йирик мутахассис эканлиги айтилади. Аслида, бу – тўғри фикр, лекин назаримда, етарлича эмас.

Ушбу кичикгина мақолага тайёрланиш асносида олимнинг адабиётшунослик муаммоларига доир 20 дан ортиқ китобини қайтадан кўриб чиқиб (булар: “О зарождении письменной литературы полуоседлых и кочевых тюркоязычных народов Средней Азии и Казахстана», «Қорақалпоқ поэзиясининг дурдонлари», “Бердак – основоположник каракалпакской литературы» - бу китоб Москвада икки марта нашр этилган; “Каракалпакская советская проза”, “Современная каракалпакская проза” ва бошқалар), шундай ҳулосага келдимки, муаллифнинг қорақалпоқ адабиёти масалаларига бағишланган мақола ва тадқиқотлари бир жойга жамланиб, тартиб берилса, кўз олдимизда “Алпамыс”, “Қублон”, “Қирқ қиз”, “Едиге”лардан тортиб, Жием-жиров-у, Кунхўжа, Ажиниёз, Бердак; А.Мусаев, С.Мажитов, А.Бегимов; А.Дабиллов. С.Нуримбетов; И.Юсупов-у, Т.Жумамуротов; Т.Қаипбергенову, Т.Сейтжонов ҳамда 70-80-йилларидаги ёшлар ижоди ёритилган узоқ асрлик қорақалпоқ оғзаки ва ёзма адабиётининг муайян даражадаги тарихи намоён бўлади, дейиш мумкин.

Қорақалпоқ адабиёти муаммоларига доир айрим илмий баҳсларда М.К.Нурмухамедовнинг сўзи, мулоҳазалари, кўпинча, ҳал қилувчи аҳамиятга

эга бўлар эди. Ёдимда, ўтган асрнинг 70-йиллари ўрталаридан қорақалпоқ олимлари Бердақ ижоди ҳақида атрофлича изланишлар олиб борар экан, бир қатор баҳсли муаммолар ҳам кўндаланг бўлди. Айрим адабиётшунослар томонидан: Бердақ “Хоразм” номли дoston ёзган деган фикр ўртага ташланди ва бу фикрни зўр бериб тасдиқлашга уринувчилар ҳам пайдо бўлди. Шунда М.К.Нурмухамедов Бердақнинг бу дostonга ҳеч қандай алоқаси йўқлигини исботлаб берувчи мақола эълон қилди. Адабий жамоатчилик олимнинг изчиллик билан исботлаб берган фикрларини қабул қилди.

М.К.Нурмухамедов қорақалпоқ адабиёти мисолида туркий халқлар адабиётида оғзаки ва ёзма анъаналар синтези муаммосига алоҳида эътибор берди. Бу масалага бағишлаб хорижий мамлакатлардаги симпозиумларда бир қатор маърузалар ўқиди, жумҳурият матбуотида кўплаб мақолалар эълон қилди. Унинг қорақалпоқ адабиёти асосчиларидан Аяпберген Мусаев ижодига бағишланган мақолаларидан бирида худди шу муаммо ёритилди. “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг 1981 йил 6-сонига эълон қилинган бу мақола кенгайтирилган ва бойитилган ҳолда қорақалпоқ тилида рисола тарзида ҳам чоп этилди.

М.К.Нурмухамедов қорақалпоқ адабиёти, маданияти тарихини, умуман, халқ тарихи билан мустаҳкам адоқадорликда ўрганувчи олим эди. Маълумки, ўтган асрнинг ўрталарида қорақалпоқлар ҳақида XVI асргача ёзма манбалар учрамайди, деган қарашлар мавжуд эди. М.К.Нурмухамедовнинг халқ оғзаки ижоди намуналари ва кўшни халқларнинг тарихий манбаларини изчил ўрганиши қорақалпоқ халқи тарихи ҳақидаги илмий маълумотларнинг кенгайиши ва мустаҳкамланишига чуқур таъсир кўрсатди. Халқ оғзаки ижоди намуналарини тадқиқ этар экан, Марат Нурмухамедов қорақалпоқ халқи тарихининг илдизлари эрамиздан аввалги даврга бориб боғланишини айтади. Қорақалпоқларнинг ота-боболари Киев Русининг сиёсий-ижтимоий ҳаётида муҳим роль ўйнаганини, ҳатто, князь Игор, Юрий Долгорукий юришларида иштирок этганига эътиборимизни

каратади. Қорақалпоқ халқининг рус халқи билан ўзаро муносабати, ҳатто, “Слово о полку Игореве”да маълум даражада ўз ифодасини топган, деган хулосага келади. М.Нурмухамедов ва ўз фикрларини бу асардаги қатор фаол сўзларнинг қўлланилишини кўрсатиш орқали далиллашга ҳаракат қилади.

Шу ўринда, олимнинг қорақалпоқ халқи шаклланишига доир илғари сурган фикрлари ҳам эътиборлидир. Қорақалпоқ халқининг асосий шаклланиш босқичи XI-XVI асрларга тўғри келади, деб ҳисоблайди у. Ўз фикрини далиллашда олим халқ оғзаки ижоди намуналарини алоҳида инобатга олади. Унинг фикрича, қорақалпоқларнинг “Шаръяр”, “Коблан”, “Едиге”, “Алпомиш”, “Қирқ қиз” каби эпик достонларининг яратилиши ҳам шу даврга тўғри келади.

Маълумки, шўро даврининг аксар асосий босқичларида динга, Яратганга муносабат ниҳоятда салбий бўлган. Шунини таъкидлаш жоизки, тарихий ҳақиқатни, дунёқарашни, адабий фактнинг халқ тарихидаги аҳамиятини аниқлашда, динга муносабатнинг тутган ўрнини холис ва илмий аниқлашда айрим олимлар шу оғир замонларда ҳам принципиалликдан чекинмасликка ҳаракат қилдилар. .К.Нурмухамедов ана шундай олимлардан эди. Чунки 1971 йилда ёзган ишларидан бирида М.К.Нурмухамедов Бердақнинг “Бизга ёрдам бер” номли тангридан ёрдам сўраб илтижолар қилинган шеърни ижобий баҳолаган ҳамда асар асосида диний мотив ётишидан қатъий назар, шоир дунёқарашини очиб бериш ва замоннинг тарихий ҳақиқатини бадиий ёритиш жиҳатидан жиддий аҳамиятга эга эканини кўрсатган эди.

М.К.Нурмухамедов ҳақгўй, тўғрисўз, баъзан, ҳатто, кези келганда “аччиқ тил” танқидчи эди. Масалан, 60-йилларнинг бошлари “ярқ” этиб кўринган Т.Қаипбергенов асарлари ҳақида кўпчилик, асосан, юқори пардаларда баҳо бераётган бир пайтда М.Нурмухамедов ёзувчининг кичик жанрдаги дастлабки асарлари, хусусан, ҳикоялари, бадиий жиҳатдан анча бўш эканини эътироф этди. “Секретар” (1956) қиссасида схематизм, сунъийлик кучли эканини очиб берди. “Раҳмат, ўқитувчи” (1959) қиссасидан

бошлаб эса, адиб ижодида бадиийликка эътибор жиддий равишда кучайганини кўрсатди.

М.Нурмухамедов адабий жараёнда пайдо бўлаётган янги тамойилларни тез илғай оладиган ҳамда асар поэтикасида бу тамойилнинг у ёки бу хусусият қай даражада ўрин тутишини кўрсатиб бера олувчи танқидчи эди. Масалан, биринчи қорақалпоқ романи “Балиқчи қизи” (Асан Бегимов)даги қатор камчиликларни кўрсатишдан ташқари, асарга, умуман, юқори баҳо берар экан, танқидчи ундаги бир жиҳатга алоҳида эътибор беради.

Асарда фойдаланилган афсона ва ривоятлар, дейди М.Нурмухамедов, образли бадиий шакл сифатида диб ғояларини бизга самарали ва таъсирчан етказишда муҳим аҳамият касб этади²⁰. Маълумки, кейинчалик бу усул, наинки Ўрта Осиё халқлари адабиёти (Ч.Айтматов, А.Мухтор романларини эсланг), балки жаҳон адабиётининг етакчи тамойилларидан бирига айланди. М.Нурмухамедов ана шу тамойилнинг қорақалпоқ адиби ижодида кўринган белгиларини жуда аниқ ва тиниқ белгилаб бера олган эди. Бу роман ҳақида М.Нурмухамедов 1961 йилиёқ махсус тақриз эълон қилган эди. 1968 йилда эълон қилган китобининг катта қисмини олим шу роман таҳлилига бағишлади.

Олим қорақалпоқ адибларининг муваффақиятли асарларини рус ва жаҳон адабиётининг илғор намуналари билан қиёсан ўрганишга алоҳида эътибор берди. Катта миқёсдаги асарларнинг қорақалпоқ адабиёт раўнақига таъсирини кўрсатишга интилди. Хоссатан, М.Шолоховнинг “Очилган қўриқ” асарининг “Сўнгги штурм” (Т.Қейипбергенов) номли қорақалпоқ романи ва “Қария Сейдон қалишлари” (И.Юсупов) номли қорақалпоқ ҳикоясига кўрсатган таъсирини очиб берди.

Олим ижодининг иккинчи муҳим йўналишини рус-қорақалпоқ адабий-маданий алоқалари, рус адабиётининг қорақалпоқ адабиётига таъсири, дейлик Некрасов, Шолохов ижодига бағишланган махсус мақолалар, айниқса, А.С.Пугкин ҳаёти, ижодининг Ўрта Осиё халқлари, хусусан,

²⁰ Қаранг: Нурмухамедов М.К. Современная каракалпакская проза. Н., 1968. С. 110.

Қорақалпоқ халқи ва халқ оғзаки ижодига дахлдор муаммолар ўрганилган тадқиқотлар, изланишлар ташкил этади. Агар олимнинг “Рус қорақалпоқ маданий алоқалари тарихидан” “Судьбы народов, судьбы культур», «Средняя Азия в творчестве А.С.Пушкина» (1988), «Пушкин, Оренбург и оренбургцы» (1985), «Сказки Пушкина и фольклор народов Средней Азии» сингари тадқиқот, китоб, рисолаларига назар ташласак, М.Нурмухамедовнинг илмий-назарий, адабий-маданий қизиқишлари дунёси нақадар кенг ва чуқур бўлганини кузата оламиз. Бунинг далили учун шуни айтишнинг ўзиёқ кифояки, юқорида номлари эътироф этилган умумий ҳажми 8 босма табоққа яқин уч рисола иёзиш давомида уч юзга яқин манбага мурожаат этилган. Уларнинг аксари шўро тўнтарувидан аввал ҳамда Пушкин даврида чоп этилган китоб, мақолалар ҳамда архив материалларидир. Бунинг устига, А.С.Пушкин ҳаёти ва ижоди ҳақида ниҳоятда кўп ёзилганини, унинг Ўрта Осиёга дахлдор жиҳатлари ҳам рус ва жаҳон пушкиншунослари томонидан атрофлича ёритилганини эътиборга олсак, М.К.Нурмухамедовга хориж ва собиқ Иттифоқ жумҳуриятларида чиққан бу йўналишдаги ишларнинг аксариятини кўриб чиқишга тўғри келганини ва уларни такрорламасликка мажбур эканини назарда тутсак, қорақалпоқ олимнинг бу изланишлари рус ва жаҳон пушкиншунослигига Ўзбекистон олимнинг қўшган муносиб ҳиссаси ва, маълум даражада, пушкиншуносликдаги янгиликлар, ҳатто, кашфиётлар деб баҳолай оламиз. Женевада туғилиб, Тошкетда вафот этган, деярли 95 йиллик умрининг асосий қисмини Ўрта Осиёдаги турли тарихий муаммолар ва улар билан боғлиқ библиография масалаларини ўрганишга бағишлаган Борис Владимирович Лунинни мутахассислар яхши биладилар. Ана шу билимдон киши ҳам бундан 20 йил чамаси аввал М.К.Нурмухамедовнинг “Средняя Азия в творчестве А.С.Пушкина” номли рисоласини олим вафотидан сўнг нашрга тайёрлар экан, тиниб-тинчимас адабиётшунос изланишларига юқори баҳо берган эди.

Пушкин ҳаёти ва ижодидаги Ўрта Осиёга доир нуқталар хусусида М.К.Нурмухамедов аниқлаган янгиликлар таҳлилига махсус тадқиқот

бағишлаш мумкин. Мен бир-икки мисол келтириш билангина кифояланаман.

А.С.Пушкиннинг “История Петра” (тугалланмаган, ўз вақтида чоп этилиши подшоҳ Николай I томонидан ман қилинган, илк бор 1938 йилда нашр этилган) асарини ўрганар экан, М.Нурмухамедов бизга Петр I нинг Амударё авваллари Каспийга қўйилганми-йўқми, уни бухороликлар (ерликлар маъносида бўлса керак – Б.Н.) Орол денгизига буриб юборганларми, деган масала билан қизиққани; Пётр I Орол ва Каспийни сув йўли билан бирлаштириш ниятида бўлгани; Пушкин Хива хони Шерғозихон ҳақида маълумотлар тўплагани; Петр I ҳақидаги асарига материаллар йиғиётганида дафтарларидан бирига Амир Темур ҳақида айрим фактларни, хусусан, унинг вафот этган йилини ёзиб қўйгани ҳақида маълумотлар беради. “Пушкин Ўрта Осиё ҳақида ёзганларига қараганда шубҳасиз, анча кўп нарсани билар эди”²¹, - деб хулоса чиқаради олим. Пушкин Абул Ғози Баҳодирхоннинг “Шажараи турк” асари билан шубҳасиз таниш бўлган, дейилганга ўхшаш фикрлар ҳам эътиборлидир.

Пушкин “Пугачёв тарихи” асарига тайёрланар экан, “татар йилномачиси” деган муаллиф асайдан фойдаланганини бот-бот таъкидлаб ўтади. М.К.Нурмухамедов бу “йилномачи” Абулғозий Баҳодирхон эканини аниқлайди. Пушкин “Шажараи турк” билан ҳам, “Шажараи тарокима” билан ҳам яқиндан таниш бўлган деган хулосага келади М.Нурмухамедов. Олим фикрича, улуғ рус шоири Шарқнинг ушбу буюк тарихчиси асарлари билан француз тилига ўтирилган нусха орқали баҳраманд бўлган. “Пугачев тарихи”га тайёргарлик кўриш асносида шоир Хива ҳақида, хон саройи ҳақида, шунингдек, Сирдарё ва Орол денгизи ҳақида, бу ҳудудда яшовчи халқларнинг, арбобу-аъёнларнинг яшаш тарзи, феъли-атвори, дину диёнати, удуми ҳақида атрофлича маълумотлар тўплаган.

Демак, қорақалпоқ олимнинг бу борада аниқлаган маълумотлари, чиқарган хулосалари Пушкиннинг “Пугачев тарихи”га тайёргарликдан сўнг яратилган асарларидаги шарқ кишиси ҳаёти, қиёфаси, дунёқараши, руҳияти,

²¹ Нурмухамедов М.К. Средняя Азия в творчестве А.С.Пушкина. Т., 1988. С. 26.

таманноси-ю таҳайулига доир поэтик манзаралари дунёга келишининг сабабларини аниқлаш учун, умуман, дунё пушкиншуносларига муайян очкич вазифасини ўтай олади.

Пушкиннинг “Пётр I тарихи” асари ва асарга тайёргарлик кўриш жараёнларини ўрганар экан, М.К.Нурмухамедов унда ёритилган муаммоларнинг илдизига янада чуқурроқ ёндашиш мақсадида кенг миқёслардаги илмий-тарихий манбаларга мурожаат этади. Ва бугун биз учун анчагина қизиқарли бўлган маълумотларни аниқлайди.

Оролга қизиқиш фақат Пётр I давригагина келиб бошланмаган экан. Тарихда ўнлаб аср аввал ҳам Орол муаммоси наинки ерлик халқлар, балки, худди ҳозирга ўхшаб жаҳон халқлари эътиборини тортган кўринади. Чунончи, қадимги юнон афсоналарида айтилишича, олис мозий замонларида рўй берган даҳшатли сув тшқини натижасида Қора денгиз, Каспий денгизи ва Орол денгизи яхлит бир уммонни ташкил этган экан. Искандар Мақдунли замонасига келиб эса, Орол денгизи Каспий денгизининг бир қисми бўлган экан.

Зукко филолог ёҳуд “Ўзбек тили ва адабиёти”дек журналнинг талабчан ўқувчиси бу фикрларни ўқиб, уларнинг бизга нима алоқаси бор, дейиши ҳам мумкин. Бир жиҳатдан бундай савол ноўрин эмас, албатта. Иккинчи бир томондан эса, унг аниқ ва лўнда жавоб бериш мумкин. Бу маълумотлар танқидчи, адабиётшунос шахси, дунёқараши, изланишлар ва қизиқишлар оламининг кенглиги, чуқурлиги, сермиқёслиги ҳақида муайян тасаввур бера олади. Зеро, мақсад ва ниятидан келиб чиқиб, ўрнига тўғри ва аниқ қўя олса, адабиётшунос учун ҳам бадий ижодкор сингари дунёдаги бирорта бир маълумот, муаммо, тушунча мутлақо бегона бўлолмайди. М.К.Нурмухамедов изланишлари бунинг кичик бир мисолидир.

Олимнинг Пушкин ижодига Ўрта Осиё халқлари, жумладан, қорақалпоқ фольклори ижоди намуналари кўрсатган таъсири ҳақидаги конкрет асарлар таҳлили юзасидан чиқарган хулосалари (масалан, “Шоҳ Салтан ҳақидаги эртак” билан “Шарьяр” достонидаги айрим мотивларнинг

киёсланиши; “Тоҳир ва Зухра” эртагидаги дарёда сандиқ оқиши билан Пушкин эртакларидаги шунга яқин сюжет йўналиши ва образлиликдаги яқинлик ва ҳ.к.) алоҳида ўрганишга муносиб масалалардир.

Адабиётшунос М.К.Нурмухамедов фаолиятининг яна бир муҳим йўналиши бу – адабиёт ва мафкура муаммосидир. Олим бу масалага кўплаб мақолалар бағишлади. Тўғри, уларнинг аксари ҳозирги даврга келиб ўз қимматини йўқотди. Чунки, бундай мақолаларда ва олимнинг социалистик реализм билан алоқадор қатор ишлари ва мулоҳазаларида замон сиёсати ва мафкурасининг тазйиқи яққол сезилиб туради. Бундай мақолалар ва ундаги айрим фикрлар бугун биз билан ҳамқадам бўлолмаслигини қатъий таъкидласак-да, улардаги бир нуқтани ёздан чиқармаслигимиз лозим деб ўйлайман. Бу – мазкур типдаги мақолалар тўқимасида мултифнинг Ватанга, халққа, юртга ва унинг адиблари, адабиётга садоқати ва куюнчаклигидир.

Лекин шу билан бирга, олим ҳорижда ўзбек ва қорақалпоқ адабиёти ҳақида ҳолис фикр билдирувчи мутахассисларнинг мулоҳазаларини изчил кузатиб борувчи, адабиёт ва маданиятимиз ҳақида бирор бир илиқ қарашларни баён қилувчиларнинг меҳнатини ардоқлагувчи, бу меҳнатга тезкор равишда ўз муносабатини билдирувчи эди. Чунончи, таниқли олима Илза Лауде Циртаутас 1980 йилда Висбаденда инглиз тилида “Ҳозирги ўзбек адабиёти” хрестоматиясини нашр этганда, М.Нурмухамедов Э.Фозилов билан ҳамкорликда бу китоб ва унинг тузувчиси ҳақида “Адабиётимизнинг ҳолис тарғиботчиси” номли мақола эълон қилди ва олима меҳнатини муносиб баҳолади. Янглишмасам, олимларнинг бу китоб ҳақидаги мақола-тақризи ўша вақтлар “Советская тюркология” журнагида ҳам чоп этилган эди.

Бундан ташқари М.Нурмухамедовнинг бу йўналишдаги айрим китобидан унинг номигагина қараб воз кечишга ошиқмаслик керак. Масалан, олимнинг “Мафкура ва адабиёт” номли салмоқлигина мақолалар тўплами бор. Бироқ тўпламдаги мақолаларнинг ҳаммасида фақат мафкура масалалари ёритилган эмас. Китобдан “Некрасов – рус адабиётининг фаҳри”, “Шолохов

ҳақида сўз”, “Қорақалпоқ поэзиясининг дурдоналари”, “Рус-қорақалпоқ маданий алоқалари тарихидан” каби тадқиқот ва мақолалар ўрин олганки, улар ҳозир ҳам, кеоажакда ҳам ўз қимматини йўқотмайдиган ишлар сирасига киради.

Энди олимнинг фан ташкилотчиси сифатидаги фаолияти ҳақида икки оғиз.

Қорақалпоғистондаги илмий изланишларда академик йўналиш ҳамда фундаментал моғиятли тадқиқотларни ташкилантириш, бевосита, М.К.Нурмуҳамедов номи билан боғлиқдир, десак, муболага қилмаган бўламиз. Ўтган асрнинг 50-йиллари охирида Ўзбекистон ва Қорақалпоғистон ҳукумати Фанлар академиясининг Қорақалпоқ филиалини ташкил этиб, унинг раҳбарлигига бўлажак академик, бу вақтда эса, ҳали 30 ёшга етар-етмаган, бироқ, теран олим сифатида танилмаган М.К.Нурмуҳамедов тайинланди.

Шундан сўнг у маълум муддат Қорақалпоғистоннинг биринчи даражадаги раҳбарлари қаторида ффаолият кўрсатди. 80-йилларнинг ўрталарида Қорақалпоғистон Олий кенгаши раис ўринбосари бўлди. Бу вақтларда у ўзига яқин ижтимоий фанларни ривожлантириш билангина кифояланиб қолмай, жумҳуриятнинг фан ва маданият билан алоқадор қатор долзарб муаммолари ҳақида қайғурди. Агар ўша даврдаги Қорақалпоғистон юқори ташкилотларнинг расмий ҳужжатлари, протоколларига назар ташласак, М.К.Нурмуҳамедов 60-йилларданок Орол дарди ҳақида бонг ура бошлаганига гувоҳ бўламиз. У, турли йилларда Қорақалпоғистондаги табиий фанлар комплекс институти, биоэкология институти, Оролбўйи ижтимоий-иқтисодий муаммолар институтининг ташкил топишига ҳамда Довқараев номидаги тил ва адабиёт институти, тарих, археология ва этнография институти ривожланишига бош-қош бўлди. Ўлкадаги ёзувчилар уюшмасини, “Амударё” журнаlinesи бошқариб, Қорақалпоғистондаги янги авлод ижодкорлари шаклланишига, адабий жараённинг фаоллашувига ҳам раҳбар, ҳам ижодкор сифатида катта ҳисса қўшди. Қорақалпоғистондаги кейинчалик

халқаро миқёсда машҳур бўлиб келган Савицкий номидаги давлат санъат музейининг ташкил топиши (1966) ҳам бевосита М.К.Нурмухамедов номи билан боғлиқдир.

Ўзбекистон Фанлар академиясининг аъзоси, ва айниқса, унинг тил, тарих ва адабиётшунослик бўлими академик котиби ҳамда кейинроқ, вице-президенти бўлиб сайлангач, М.К.Нурмухамедов наинки Қорақалпоғистон, балки умуман Ўзбекистон фанининг йирик ташкилотчиларидан бири даражасига кўтарилди. Мен унинг бу йўналишдаги барча ишларини ҳатто санаш имкониятига эга эмасман. М.К.Нурмухамедов бу борада улкан олим И.М.Мўминов устозлигида, кейин эса, унинг анъаналарини давом эттириб, қатор ишларнинг, фундаментал тадқиқотларнинг яратилишига бош-қош бўлдики, ижозатингиз билан уларнинг айримларинигина санаб ўтсам: рус тилидаги Алишер Навоийнинг 10 жилдлиги (1968-70), 3 жилд 4 китобдан иборат “Ўзбек совет адабиёти тарихи”, 60 минг сўз ва сўз бирикмасини ўз ичига олган 2 жилдлик “Ўзбек тилининг изоҳли луғати”, 2 жилдлик “Адабиёт назарияси”, Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжоннинг 20, 12, 10 жилдлик Мукаммал асарлар тўпламлари; 45 жилдлик “Булбул тароналари”; 1966-80 йилларда ўзбек ва қорақалпоқ халқларининг этногенези ҳақида яратилган А.Асқаров, Т.Хожайов, О.Сухарева тадқиқотлари ва олиб борган ишлари. Жарқўрғон, Сополлитепа, Кампиртепа каби манзилларда археологларимиз амалга оширган кашфиётлар;

Ўз даврининг Жаҳон шарқшунослигидаги улкан ишлардан бири сифатида эътироф этилган Берунийнинг рус ва ўзбек тилида 113 жилдлик асарлари чоп этилиши. 3 жилдлик “Ўзбекистон давлати ва ҳуқуқи тарихи”нинг яратилиши;

“Ўзбекистон тарихи”нинг 4 жилдлиги (1967-1970), Алоҳида-алоҳида яратилган Самарқанд (1969-70), Бухоро (1974-76), Хоразм (1970) тарихилари; Адабиёт музейи (1967), Археология институти (1970), Қўлёзмалар институти (1978) ташкил топишига жонкуярлик қилганлардан бири ҳам М.К.Нурмухамедовдир.

Мен ушбу санокдаги ишларнинг барчаси М.К.Нурмухамедов туфайли амалга ошди, демоқчи эмасман. Уларнинг асосчилари, кенгашлар мутасаддилари, олимлар жамоаси бор, албатта. Мен бу ишларда фан ташкилотчиси сифатида турганлардан бири М.К.Нурмухамедов бўлганини эътироф этмоқчиман, холос.

Фан ташкилотчисининг меҳнати эса, фақат баённомага имзо чекину, мажлис ўтказишдангина иборат бўлмаслигини ҳаммамиз яхши биламиз. Бунга бир-икки далил келтирай.

Чўлпон, Фитратлар ҳақида гапирганда, уларни кўтариб чиққан, уларга фидоийлик кўрсатган, деб, аксар ҳолларда бир-икки кишинигина эътироф этишни ўрганиб қолганмиз. Ҳолбуки, бу тўғри эмас. Бу масалада юрак ютиб, амалий равишда фаолият кўрсатган, иш бошида турганлар ҳам бўлганки, буни унутмаслигимиз даркор. Ана шундайлардан бири – М..Нурмухамедовдир.

Ўтган асрнинг 60-йиллари охирига яқин Э.А.Каримов, Н.Ф.Каримов каби фидоий адабиётшунослар Чўлпоннинг шеърлари, мақолаларини тайёрлаганларида, ўйлай-ўйлай, неча бор иккиланиб ҳадиксираб, Иброҳим Мўминович билан маслаҳатлашиб, ниҳоят “Ўзбек тили ва адабиёти масалалари” журналида уларни чоп этишга рухсат берган М.К.Нурмухамедов эди. Материаллар чиққач, табиийки, бу ишга даҳлдорлар тегишли жойлардан эшитадиганини эшитилган.

Шундан чамаси 2-3 йил ўтар ўтмас, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналида яна бир материал чоп этишга тайёрлана бошлади. Бу энди филология фанлари доктори Эргаш Рустамовнинг Аҳмад Яссавий ҳақидаги мақоласи эди. Бу мақоланинг ҳам ташаббусокрлари ва тайёрловчилари, янглишмасам, ўша Э.А.Каримов ва Н.Ф.Каримовлар эди. Бу ишни ҳам раҳбар М.К.Нурмухамедов рухсатисиз амалга ошириш мумкин эмасди, албатта. Узоқ маслаҳатлашувлардан, чамаси, И.М.Мўминов кимларнингдир (янглишмасам, М.М.Хайруллаевнинг) олдидан ўтишлардан сўнг масала ҳал бўлди. Мақола журналда чиқди. Лекин бу гал Чўлпондан ҳам баттарроқ

дакки эшитилди. Академик-котиб М.К.Нурмухамедов эса, хато қилибмиз, янглишибмиз, деб шу журналда, бошқа бир чиқишларида узр сўрашга мажбур этилди.

Чўлпон ва Яссавийларни қайтадан кўтариш учун эса, яна 25-30 йил керак бўлди. Президентимиз И.А.Каримов раҳнамолигида амалга оширишган буюк Мустақиллигимиз бизга мана шундай эмин-эркин замонларни олиб келди.

Н.Довқараев, И.Сағитов, Н.Жапақов, Қ.Мақсетов, С.Аҳмётов, К.Мамбетов, С.Баҳодирова сингари устозлар, тенгқурлар, шогирдлар муҳитида ўрганиб, изланиб, ўргатиб ижод қилган М.К.Нурмухамедов анъаналари шонли Мустақиллигимизнинг янги шароитларида меҳнат қилаётган янги авлод янги манзилларга етказиш учун астойдил меҳнат қилаётганининг гувоҳи бўлиб турибмиз.

Биз уларга устоз сабоқлари ва анъаналарига муносиб меҳнат қилиш йўлида муваффақиятлар тилаб қоламиз. Устоз М.К.Нурмухамедовнинг 80 йиллик юбилеи муносабати билан айтилаётган хотиралар нури уларнинг йўлини ёритиб турсин.

ИЛМІЙ ТЕРАНЛИК

Ўтган асрнинг 60-йиллари иккинчи ярмида республикаимиз ижтимоий фанларида “шижоат” деб баҳоланишга муносиб ўзгаришлар, янгиликлар бўй кўрсатди. Улар юртимизимнинг ўша вақтдаги ижтимоий фанлар йўлбошчиси академик Иброҳим Мўминов номи билан боғлиқ эди.

Бу сиймо қаламига мансуб Амир Темур ҳақидаги ижобий концепцияга асосланган рисола эълон қилиниши, инсоният тамаддунида ўзига хос роль ўйнаган соҳибқирон шахси ва кудратини намоён этувчи “Тузуқлар”нинг чоп этилиши миллий дунёқарашимизда чиндан ҳам ҳайратланса арзигулик воқеалар бўлган эди.

Бу ҳодисалар адабий ҳаётга ҳам таъсир кўрсатмай қолмади. Агар янглишмасам, А.Мухторнинг “Инсонга қуллуқ қиладурман” деб номланган Амир Темур ҳақидаги ҳикояси, О.Шарафиддинов. Муҳсин Зокиров каби жонқуяр адабиётчиларнинг саъй-ҳаракати натижаси сифатидаги “Тирик сатрлар”ни чоп этиш тараддуди шу даврга тўғри келади. Мумтоз адабиётимиз билимдони фидойи олим Эргаш Рустамовнинг Яссавий ҳақидаги оғизга тушган мақоласи, адабиёт ҳаётдаги ана шу тўлқин таъсири ўлароқ майдонга келди.

Вужудга келган бу шароит эли, юрти, миллати учун яшамоқ орзулари айланиб ўшган ҳолатдаги Э.А.Каримов қалбидаги булоқларнинг кўзини очиб юборди. Бу вақтда тил ва адабиёт институти қошида ташкил этилган бўлим – “Ўзбек энциклопедияси”даги шўъбалардан бирининг раҳбари, “Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг масъул котиби эди. Эрик ака Н.Ф.Каримов билан ҳамкорликда бу журналга Фитрат, Чўлпон ҳақида бирор бир мақола тайёрлаш ҳамда унинг саҳифаларида шоир ижодидан намуналар эълон қилиш тараддудини бошлаб юборишди. Ёдимда, Эрик ака ва Наим акалар ўшанда, деярли кун оралаб Лазиз Азиззода, Фитратнинг синглиси Раҳима опаларни суҳбатга таклиф этишар, биз каби ёшларга 20-30-йиллардаги газета саҳифаларидан чоп этилган Фитрат, Чўлпон асарларидан намуналарни кўчириб келиш топширилар эди. Ўшанда фаол жадид намояндаларидан бири Лазиз Азиззода Чўлпон ҳақида, Раҳима опадан

акалари Фитрат ҳақида каттагина ҳажмли хотиралар ёздириб олинган эди.

“Ўзбек тили ва адабиёти” журналининг 1961 йилги сонларидан бирида Чўлпоннинг бир қатор шеърлари эълон қилинди. Э.А.Каримов топшириғи билан мен Чўлпоннинг “Иштирокиюн” газетасида 1920 йил 7 ноябрда чоп этилган “Шўролар ҳукумати ва санойи нафиса” мақоласини кўчириб келдим. Мақола ўша вақтда “Ўзбек тили ва адабиёти” журналичада чоп этилди. Афсуски, қутлуғ уринишлар бир бошланди-ю, авж ололмай, алангалана билмай, сўнди. Бу ҳаракатнинг авж пардаларини, яна. Деярли йигирма-йигирма беш йил кутишга тўғри келди. Демокчиманки, Чўпон ва Фитратлар ҳаёти ва ижодини холис ўрганишни шўро сиёсати ва мафқураси от устида мустаҳкам ўтирган даврлардаёқ бошлаб берганлар қаторида миллатпарвар ва фидоий олим Э.А.Каримов ҳам туради. Буни унутмаслигимиз керак.

Истиқлол арафалари ва Истиқлол даврига келиб Э.А.Каримов Фитрат ва Чўлпон ҳақида ўзининг қатор теран мақолалари ва тадқиқотларини эълон қилди. Лекин, бунгача изланишларга бой. Мураккаб ижодий йўлни босиб ўтишга тўғри келди.

Умуман, Э.А.Каримов ижоди ҳақида гап борар экан, деярли барча мутахассислар унинг рус тилида ёзилиб. Бундан қирқ беш йил аввал (1967) чоп этилган “Человек в изображении Льва Толстого” номли монографиясини алоҳида эътироф этадилар. Бунинг сабаби ор, албатта. Зеро, бу тадқиқот Э.А.Каримов ижодигина эмас, ўтган асрнинг 60-йилларидаги рус адабиётшунослиги, хусусан, толстойшуносликка қўшилган жиддий ҳисса, дея эътироф эътиган эди. “Тебраниб ва чайқалиб турган бу дунёдан ўзига таянч излаган Болконскийнинг аянчли шубҳа ва изланиш қийноқларида Толстойнинг ўз изтироб ва иштибоҳлари акс этмаганмикин?”²², деб чиқарилган ўзбек олимининг хулосалари буюк адибнинг автопортретини таҳлил этишдаги жиддий гаплар эди.

Л.Толстойнинг динга муносабатини талқин этишда Э.Каримовга замон сиёсати ва мафқурасининг муайян таъсирини сезмаслик мумкин эмас. Бироқ, бундан қатъи назар, ўзбек олимининг бу масаладаги фикр-мулоҳазалари,

²² Каримов Э. Человек в изображении Льва Толстого. Ташкент, 1967. С. 88.

тахлил ва хулосалари, айни вақтда, буюк рус адиби дунёқарашидаги айрим илоҳий масалаларга ёндашувга келган нозик нуқталарни, хусусан, унинг черковдан четлатилишига сабаб бўлган омилларнинг бадий асосларини очиб бериш жиҳатидан ўз даври учун нечоғли аҳамият касб этган бўлса, ҳозир ҳам ўз қимматини йўқотган эмас. Олимнинг илмий мушоҳадаларидаги теранлик айни вақтда нечоғлик чуқур эканини аниқ тасаввур этиш учун унинг фикрларини таржима қилмай, аслиятда келтириш ўринли кўринади: “Великий жизнелюбец Толстой выступает против проповеди христианской любви, против той любви, которую «Бог проповедовал на земле». «Всех любить – значило никого не любить, значило не жить этого земного жизнью. Вот почему во гневе отвергает Толстой «вечную любовь», отнимающую человека у земли и человечества» (89-б.) Жаҳон адабиётининг энг буюк намуналаридан бири қаторида турувчи “Уруш ва тинчлик” эпопеяси муаллифининг дунёқараши, Инсон ва Бирубор, Бирубор –Инсон – Муҳаббат муносабатлари хусусидаги бу кузатиш ва хулосаларнинг абадий мунозарали нуқталари бўлса-да, улар ўзбек олимининг бу масалалар хусусидаги изланишлари, қарашлари нақадар дадил ва мустақил бўлганини ҳам кўрсата олади.

“Уруш ва тинчлик” эпопеяси таҳлили асносида Э.А.Каримов илгари сурган айрим фикрлар даҳриёт ҳукмронлик қилган замон учунгина эмас, ҳатто, ҳозирги кунларимиз учун ҳам муносиб жаранглайди. “Христианским мироощущением не исчерпывается духовное богатство человека. Христианство объективно оказывается лишь штрихом в сложном и противоречивом узоре человеческого восприятия мира» (92-бет), – деб ёзади Э.А.Каримов ўзининг “Человек в изображении Льва Толстого” номли монографиясида. Бу – биринчидан, муаллифнинг мустақил мушоҳазалари. Иккинчидан, бу фир “Уруш ва тинчлик” асарининг бош қаҳрамонларидан бири Андрей Болконский образини таҳлил этиш муносабати билан айтилмоқда. Учинчидан, Э.А.Каримов Л.Н.Толстой дунёқарашидаги муҳим нуқталарни, хусусан, унинг инсон – дин – муҳаббат учлигидаги ажралмас бирликнинг асар қаҳрамонларида намоён бўлувчи айрим ўзига хосликларини

англаш натижасида бу хулосага келмоқда. Бу хулоса. Ўз навбатида, Э.А.Каримовга “Уруш ва тинчлик” меҳварида турувчи теран бир моҳиятни очишга олиб келади. “По мысли Толстого, «божеская любовь», которая и должно определить «божественный путь» князя Андрея, недоступна человеку: богу – богово, человеку – земное. И на всем протяжении романа любовь к человеку, любовь к ближнему побеждает любовь к богу» (92-бет) , – деб ёзади олим. Бу – асар ҳақида чиқарилган жуда муҳим ва жиддий хулоса эди. Л.Н.Толстой ҳақида рус ва жаҳон адабётшунослигида шу вақтгача айтилган жуда кўп ва ниҳоятда бой мунозара, мушоҳадаларга муносиб ҳисса бўлиб қўшилгани ҳолда. Бу фикрлар улар ичида йўқолиб кетмас даражада эканлиги билан эътиборлидир.

Москвадаги Петров, З.Кедрина, Г.Ломидзе. Османова каби таниқли олимлар таъсири, таълими ва тарбиясини олган Э.А.Каримовни бундай изланиш ва кузатишлар асосидаги дастлабки тадқиқотнинг ўзиёқ жиддий олим сифатида ҳурмат қилинишга олиб келди. Илмий теранлик Эрик аканинг кейинги ишларида янги йўналиш олди. Ўтган асрнинг 70-80-йилларидаги унинг изланишларида илмий долзарблик миллатпарварлик ва ватанпарварлик тушунчалари билан бир бутунликни ташки этди, дейиш мумкин. XX аср адабиёти, замонавий адабиёт деганда аксар эътиборни социалистик реализм масалаларига қаратиш русм бўлган бир даврда Эрик Абдуллаевич бошқа йўлни танлади.

Ҳаёт Э.А.Каримовнинг сезими, нақадар тўғри бўлганини кўрсатиб турибди. Бу билан биз: олим соцреализмга қарши эди, ёхуд, соцреализмнинг барбод бўлишини, унинг хато эканини биларди, демоқчи эмасмиз, мутлақо. У ҳам барча сафдошлари, замондошлари қатори ўз даврининг фарзанди эди. Социалистик реализм ва шўро тузумининг улуғворлиги-ю буюклиги ҳақида у ҳам ўз тадқиқот ва мақолаларида қатор фикрлар айтган, қатор мушоҳадаларни илгари сурган, мубоҳасаларда иштирок этган. Бироқ шуниси кизиқки, нима бўлганда ҳам, у шўро даври ўзбек адабиётидан кўра шўроларгача бўлган босқич арафасидаги ўзбек адабиёти тараққиёти қонуниятларини ўрганишни маъқул топди.

Бунинг чуқур сабаблари бўлиб, уларнинг илдизи, муаммодаги илмий долзарблик ва илмий янгиликдан ташқари олимнинг миллатпарвар, ватанпарвар туйғулари, орзу-умидларига ҳам бориб боғланади. Шу тариқа 1975 йилда олимнинг “Развитие реализма в узбекской литературе”, 1986 йилда “Реализм узбекской демократической литературы” номли йирик тадқиқотлари майдонга келди.

Бу икки китобни диққат билан кузатган мутахассис бир нарсани сезмаслиги мумкин эмас. Олим XX аср арафалари ва шўро тўнтарувигача бўлган ўзбек демократик адабиётини (асосан, Фурқат, Муқимий, маълум даражада Аваз Ўтар, Шавкар ижодини) шу даврда шаклланиб, муайян тараққиётини бошдан кечирган ўзбек маърифатпарварлик адабиётигача кечган босқич ҳамда унинг доирасида бўй кўрсатган жараён сифатида талқин этади. Хўш, шундай экан, унда нега олим демократик йўналишдаги адабиётни, сўнг эса, унинг тараққиётида намоён бўлган янги сифат – маърифатпарварлик хусусиятларни ўрганмай, аксинча – аввал давр адабиётидаги маърифатпарварлик моҳиятини, сўнг эса, демократик сифатларни ўрганди, юқорида эътироф этилганидек, бу муаммолар тадқиқига бағишланган монографиялар чоп этилиши ўртасида, тахминан, ўн йил ётади, деган савол туғилиши, табиий. Мазкур савол жавобида Э.А.Каримовнинг шу давр изланишлари замирида ётувчи асосий мақсади намоён бўлади.

Олим 1960-йилларнинг ўрталаридан жадид адабиёти ва унинг намояндалари ҳамда шу вақтгача “миллатчи” сифатида баҳоланиб келган, асли, миллатпарвар бўлган Фитрат, Чўлпон ҳамда улар руҳидаги шоирлар ижодини ўрганишга киришган эди. Лекин, замон ҳам, сиёсат ҳам, тузум ҳам бу мақсадни изчил давом эттиришга имконият бермади. Лекин, олим ўз илмий ниятидан қайтгани йўқ. У замирида, асосан, жадид адабиётини ўрганишдан иборат бўлган буюк мақсадни XX аср арафалари ва шўролар ҳукмронлиги ўрнатилгунча бўлган давр ўзбек адабиётидаги маърифатпарварликнинг тараққиёти ва реализмнинг қарор топиши деган муаммо нуқтаи назаридан ўрганишга ҳамда тадқиқотлари натижасини шу илмий муаммонинг ёритилиши тарзида тақдим этишни ният қилди ва 1975

йилда, эълон қилган дастлабки монографиясида бунга муайян даражада эришди ҳам.

Иброҳим Мўминовдек забардаст ташкилотчи ва ватанпарвар олим шафеълигида, натижада, бу китобида (“Развитие реализма в узбекской литературе”. 1975) ҳатто сўнгги қирқ беш-эллик йил мобайнида илк бор Фитрат ва Чўлпон шахси, уларнинг ижоди ҳақида, даврга нисбатан қўллаганда, атрофлигина дейишга муносиб ижобий фикрларни айтишга муваффақ бўлди. Айни вақтда, асосий гап фикрларнинг ижобий эканидан ташқари, уларнинг объектив илмий жиҳатдан тўғри ва чқур эканида. Уларнинг аксари, мана, айтилганига деярли 40 йил бўлганига қарамай ўз қимматини йўқотмагани билан ажралиб туради. Айтиш мумкинки, истиқлол арафалари ва истиқлол даврига келиб Чўлпон в Фитратнинг 1917 йилгача ёзилган насрий асарлари, Фитратнинг “Мпйха” тўпламига кирган шеърлар ҳақида яратилган тадқиқотлар учун маълум маънода асос бўлди, дейиш мумкин. Бу тадқиқотда олим Ҳ.Ҳ.Ниёзий ҳамда А.Қодирий ижодини ўрганишдан ташқари “Маърифатпарварлик ғоялари ва давр қаҳрамони” деб номланган катта бир махсус бобни Фитрат ва Чўлпон ҳаёти ва ижодини, хусусан, уларнинг шўроларгача яратилган асарларини ўрганишга бағишлади. Фитратнинг “Сайха” тўплами, “Мунозара”си, “Ҳинд айёҳини...”, “Раҳбари нажот”, Чўлпоннинг “Дўхтур Муҳаммадёр” қиссаси, Таваллонинг қатор шеърлари ўзбек адабиётида янги босқич яратилабошлади. Деган хулосага келди.

Шуниси муҳимки, Э.А.Каримов аср бошидан шўро тўнтарувигача бўлган босқич ўзбек маърифатпарварлик адабиётини ўрганар экан, бу адабиётнинг Туркистон учун хос хусусиятларини очишдан ташқари, жаҳон маърифатпарварлик адабиёти билан муштарак жиҳатлар ва қонуниятларни, типологияга дахлдор сифатларига ҳам эътиборни қаратди.

Шу билан бир қаторда, олим ўзбек маърифатпарвар шоир ва адибларининг ғарб адабиётидан ўрганиши йўл-йўлакай учрайдиган ҳодисагина бўлиб қолмай, онгли ва мақсадли равишда белгилаб олинган концепция даражасига кўтаририлган эди, деган хулосага ҳам келадики, бу

хулоса мазкур давр ўзбек адабиёти тараққиёти қонуниятларини ўрганиш учун ўзидан кейинги тадқиқотчиларга муайян йўлланма бўлди. Дейиш мумкин.

Адабёитдаги халқчиллик муаммоси моҳияти мутахассисларимиз томонидан турлича босқичларга нисбатан турли ракурсларда талқин этиб келингани маълум. Улар ичида бир-бирини деярли такрорловчилари ҳам оз эмас. XIX аср охиридан XX асрнинг салкам 20-йилларигача бўлган даврдаги Фуркат, Муқимий, Қодирий, Фитрат, Чўлпон, Ҳамза, Авлоний асарларини ўрганиш Э.Каримовни бу давр ўзбек адабиётидаги халқчилликнинг ўзига хос хусусиятларини аниқлашга олиб келдики, бу таъриф, назаримда, ҳозиргача мазкур босқич ўзбек адабиётига халқчиллик нуқтаи назаридан берилган таърифлар ичида энг аниқларидан бири бўлиб кўринади. Бунда олимнинг “Человек в изображении Льва Толстого” деб номланган тадқиқотида орттирган тажрибалари муҳим роль ўйнайди: «Судьба человека, изображаемого просветителям, поставлено в зависимость от объективных обстоятельств истории, - деб ёзади Э.А.Каримов, бу ҳақда. – Отсюда более сложное понимание народность в просветительской литературе. Просветители видят не только потенциальные возможности общества и народа, но и его темноту, невежество, психологическую и экономическую порабощенность. Просвещение должна высвободить дремлющую под спудом невежества творческие потенции как народа, так и общество в целом”²³. Бу фикр 80-йилларнинг ўрталарида, яъни бундан деярли 30 йил аввал ёзилган. Эътибор берсангиз, муаллиф халқчиллик ҳақида тинимсиз такрорланувчи марксча-ленинча таълимотга оид қарашларни келтирмайди. Бу масалага доир ўзининг мустақил мушоҳадаларини илгари суришга интилади. Иқтибосдаги, айниқса, “психологическая и экономическая порабощенность” жумласининг моҳиятига чуқурроқ кирсак, шўрогача бўлган давр ҳақида гапирила олиш бу ибора замирига ўз вақтларда очиқ-ойдин айтиш имкони бўлмаган: ўзбек адабиёти ва ўзбек жамияти сўнгги замоннинг ҳар икки босқичида ҳам доимо мафкуравий ва иқтисодий истибдод остида бўлиб қолди деган фикр жо

²³ Каримов , Реализм узбекской демократической литературы. Ташкент, 1986. С. 12.

килгандек кўринади бизга. Бу Э.А.Каримов “Ўзбек маърифатпарвар адабиёти” истилоҳи остида Фуркат, Муқимийлар ижодига доир демократик адабиётдан ташқари, “жадид адабиёти” тушунчасини ва унинг замирида, жадид адабиёти намояндалари дунёқараши ва ижодини ҳам назарда тутган, деган қараш ҳақиқатдан узоқ эмаслигини кўрсатади.

Биз ҳозиргача: Ҳ.Олимжон замон тазйиқи остида Фитрат ҳақида айрим ижобий мулоҳазаларни ҳисобга олмаганда, асосан салбий фикрларни айтган, деб келамиз. Э.А.Каримов изланишлари бу масалага бирмунча ойдинлик киритади ва Ҳ.Олимжон Фитрат ҳақида, тамоман салбий хулосада бўлмаганини, бу буюк аллома ва адиб ҳақидаги мақоласининг қўлёзма нусхасида у ҳақда жиддий ва холис ижобий фикрларни ҳам айтганини кўрсатади.

Назаримизда, Тил ва адабиёт институтининг режали ишлар дастурига киритилган Ойбекнинг – А.Қодирий, Шайхзоданинг – Чўлпон, Ҳ.Олимжоннинг – Фитрат ҳақидаги тадқиқотларининг умумий концепцияси бир-бирига яқин бўлган. Чамаси, асосий хулосаларда бу ватанпарвар шоир ва олимлар ўз устозлари ҳақидаги тадқиқотларда уларнинг том маънодаги улкан санъаткор эканликлари масаласига доир умумий хулосада яқдил бўлганлар. Бунинг тасдиғи сифатидаги қатор хулосавий фикрлар Ойбекнинг Қодирий ҳақидаги рисоласида сақланиб қолган. Шайхзоданинг Чўлпон ҳақидаги иши бизгача етиб келмаган. Ҳ.Олимжоннинг Уйғун билан ҳамкорликда ёзган тадқиқоти қўлёзмасида эса, Э.А.Каримов аниқлашича, унинг чоп этилган нусхасидан чиқариб ташланган қатор ижобий фикрлар ҳам бўлган, деган хулосага келиши мумкин. Чунончи, Ҳ.Олимжон ва Уйғун қаламига мансуб “Жадидчилик даври ўзбек адабиёти” номли тадқиқотнинг архивда сақланаётган қўлёзма нусхасини ўрганган Э.А.Каримов шундай деб ёзади: “Изучение рукописи показывает, что уже в 30-ый годы Хамид Алимджан и Уйғун начинали находить верный методологический подход к исследованию просветительско-демократической литературы. Но дальнейший разворот событий искажил концепцию работы. Об этом свидетельствуют зачеркнутые страницы, вырванные и изъятые части, изменившие структуру

исследования²⁴.

Эътибор берайлик, Э.А.Каримов жадид адабиёти ҳақида танқидий фикр айтгани учун, ўзи турган замон сиёсати нуқтаи назарида туриб, Ҳ.Олимжон ва Уйғунни олқишламайди. Ёки жадидлар ҳақида айрим ижобий фикрларни ёзганлари учун ва бу қарашлар, айтиб ўзининг мақсадларига мос эканидан қувониб, уларни олқишламайди ҳам. Олим Ҳ.Олимжон ва Уйғун дунёқараши ва илмий қарашларидаги қатор жиддий нуқтаи назарларнинг юзага келиши ва ўзгариши сабабларини аниқлашга ва ҳолис баҳо беришга интилади ва, масаланинг муҳим жиҳати ҳам шундадир.

Э.А.Каримов келтиришича эса, Ҳ.Олимжон ва Уйғун тадқиқотлари қўлёзмасида қуйидаги каби фикрлар ҳам бор экан: “Улар (жадидлар) мамлакатдаги кучларни бўғиб ётган империализм зулмига, миллий зулмга қарши уйғондилар. Улар ўз мустақилликлари учун курашдилар. Шунинг учун ҳам ерли буржуйлар ва жадид зиёлиларининг мустақиллик учун бўлган кураши, асосан, тараққийпарварлик кураши, прогрессив, миллий озодлик кураши эди” (115-бет).

Бу фактлар Ҳ.Олимжон, Уйғун каби адибларнинг жадид адабиёти, хусусан, Фитрат, Чўлпон каби унинг намояндалари ижоди ҳақида ўз вақтида мафкуравий тазйиқ остида ёзилган айрим тадқиқот ва мақолаларининг чоп этилганлари билан уларнинг қўлёзмалари ўртасида жиддий фарқ бўлиши мумкинлигини, шу боис бундай ишларнинг қўлёзмаларини топиб, алоҳида ўрганишга жиддий эътибор беришимиз лозимлигини кўрсатади.

²⁴ Ўша ерда. 115-бет.

АТОҚЛИ ТАНҚИДЧИ ВА АДАБИЁТШУНОС

XX аср ўзбек танқидчилиги ва адабиётшунослигида ўртага қўйилган, таҳлил этилган ва муайян маънода ўз ечимини топган, ҳал этишга ҳаракат қилинган аксар муаммолар, кенг маънода бу аср маданият ва адабиёти тарихи Ҳомил Ёқубов номи билан бевосита боғлиқ. Зеро, унинг номи XX асрнинг улкан арбоблари Қори Ниёзий ва Тошмуҳаммад Саримсоқов, Ғафур Ғулом ва Ойбек, Юнус Ражабий ва Шукур Бурҳонов, Яҳё Ғуломов ва Оқил Шарафиддинов, Порсо Шамсиев ва Ҳоди Зариф, Шоаҳмад Шомаҳмудов ва Ризамат ота Мусамуҳамедов, Шайхзода ва Миртемир номи билан бир сафда туришга арзигуликдир. Ҳомил акани таниганлар, бирга ишлаганлар билишади: у кишининг улкан олимликдан ташқари, асосий ва етакчи фазилатлари ниҳоятда камтарлик ва камсуқумликдан иборат эди. Шу боис, ушбу мақолани ҳам юқорида айтилганидек, баланд пардали йўналишларда эмас, у кишига хос бўлган камтарликдан келиб чиқиб, «Ҳомил Ёқубов – атоқли танқидчи ва адабиётшунос» деган тартибда тузилса, назаримизда, тўғри бўларди.

Ҳомил Ёқубов (1907-1998) адабиёт илмига кейинчалик ўзбек адабиётшунослигининг дарғалари бўлиб қолажак Порсохон Шамсиев, Ҳоди Зарифов, Иззат Султонов каби тенгқурлари билан деярли бир вақтда кириб келди ва айтиш мумкинки, ижодининг дастлабки босқичидаёқ наинки, бу тенгқурлар давраси, балки, умуман ўзбек танқидчилигининг пешқадам вакиллари билан бирига айланди.

Ҳ.Ёқубов танқидчиликка 1929 йили эълон қилинган «Ойбек ва унинг шеърлари» номли мақоласи билан кириб келди. Бу Ойбекнинг «Кўнгил найлари»га ёзилган тақриз эди. Шу тақриз-мақоладаёқ ҳали 22 ёшга тўлмаган навқирон танқидчининг бадий ижодиётга, шеърятга, ҳаётга, инсонга муносабатдаги ҳалол, дадил, мустақил қарашлари намоён бўлади. Ҳолбуки, бу вақтда адабий жараёнда ҳам, танқидчиликда ҳам даҳшатли бир замон кечмоқда эди. Ўзбекистон Компартиясининг IV съездида фирқа сардори томонидан ёзувчи-шоирлар қарсиллатиб уриб турилган пайтлар.

Жамоатчиликнинг кўз олдида Вадуд Маҳмуд мажлислар залидан қувилиб турган кунлар. Наинки ўзимиз, ҳатто, Москва, Ленинград томонларда А.Аршаруни сингари танқидчиларнинг «Заметки о художественной литературе Средней Азии» сингари мақолаларида; ўзимизда эса, Ж.Бойбўлатовнинг «Ўзбек адабиёти ва чигатойчилик» каби мақоласида ҳам замонавий, ҳам мумтоз адабиётимизнинг кўзга кўринган вакиллари аямай фош этилаётган замон. «Шарқ ҳақиқати» газетасининг деярли ўн сониди «Ўткан кунлар» ҳақидаги мақолалар туркуми чоп этилиши ҳам айтиш шундай вақтга тўғри келишини ёдга олсак ҳамда танқидчиликда Ойбек бот-бот буржуача қарашли шоирлар қаторига қўшилиб турган бир шароитда навқирон йигит ёшдаги Ҳомил Ёқубовнинг руҳий ҳолатини, Ойбек ҳақида дадил ижобий фикрлар айтишга чоғланган рутубатли изтиробларини кўз олдимизга келтириш қийин эмас.

Ҳомил Ёқубов ижоди ҳақида фикр юритган мутахассислар, кўпинча, олимнинг, биз юқорида айтган сингари, танқидчиликка 20-йиллар охири – 30-йилларнинг бошларида кириб келганини эътироф этадилар. Лекин, Ҳомил ака адабий жараёнга дабдурустдан кириб келмади, албатта. Унинг таржимаи ҳолига назар ташласак, бу вақтда унинг ҳатто филологик билими ҳам бўлмаган. Билим юртида Ойбек, Миркарим Осим, Субутой Долимов, Искандар Икромовлар билан ўқиган чоғидаги адабиётга чексиз муҳаббатгина унинг қалбида барқарор бўлган.

Дастлаб Раҳимия мактабида ўқиган, сўнг «Намуна» мактабида таҳсилини давом эттириб, Навоий номидаги педбилим юртида сабоқ чиарган Ҳ.Ёқубов 1925-1926 йилларда Ўрта Осиё Давлат университетининг физика-математика факультети қошидаги биология шўъбасида таълим олди. Сўнг Ленинграддаги Педагогика институтининг шу йўналишида ўқишни давом эттирди. Ижтимоий ночорлик ва хасталик йигирма ёшли талабани Тошкентга қайтишга мажбур қилди.

Юқорида эътироф этилган мақоласи эълон қилинганидан ўн беш кун ўтгач, Ҳ.Ёқубов Ўрта Осиё Давлат университетининг ижтимоий фанлар

факультетига кириб ўқий бошлади. Шу факультет биносида Ўрта Осиё режალаштириш-иктисод институти ташкил топди ва бўлажак олим йигирма беш ёшида шу олий мактабни битириб чиқди. Лекин адабиётга эътиқод ва мухаббат ўткинчи эмас, абадий экан. Иктисод йўналишидаги олий тахсил давомида ҳам Ҳ.Ёкубов матбуотда қатор мақола ва тақризлар эълон қилишда давом этди.

1934 йилда чиққан «Адабиёт соҳасида илмий текширишлар» тўпламининг 1-китобига киритилган «Уйғун ижодиёти» номли мақолани Ҳомил Ёкубовнинг танқидчиликдаги дастлабки йирик, умумлашма характеридаги мақоласи дейиш мумкин. Бу мақоланинг ўзига хос яратилиш тарихи бор. Буни менга 1976 йилда у киши ҳақида ёзаётганим «Олим маданияти» рисоласига тайёргарлик чоғида устознинг ўзи айтиб берган эди.

1933 йилдан Республикада Тил ва адабиёт институтини ташкил этиш масалалари кўрила бошланади. Институтга жумҳуриятнинг таниқли адиб-шоирлари, олий мактабларидан, маданий қурилиш институтларидан мутахассисларни жалб этиш мўлжалланади. Таклиф этилажак ёш кадрларнинг илмий қобилиятини синаб кўриш учун реферат тарзида муайян ҳажмдаги мақола ёзиб келиш топширилади.

1934 йил февралида Институт таркибидаги кадрлар 26 илмий ходим, 25 аспирантдан иборат эди. Уларнинг сафида Фитрат, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Уйғун сингари адабиётимиз арбоблари, О.Ҳошимов, Ҳ.Зариф, Б.Каримов каби забардаст олимлар, И.Султонов, Ю.Султонов каби аспирантлар бор эди. Ёш олимлар қаторида Ҳ.Ёкубов ҳам илмий ходим сифатида ишга қабул қилинади.

Тарихдан маълумки, институт зудлик билан шу йилнинг биринчи ярмидаёқ 1-илмий тўплам - «Адабиёт соҳасида илмий текширишлар» китобини Отажон Хошимов таҳрири остида чоп этади. Ойбек, Уйғун, Буюк, Ҳ.Зарифов каби атоқли шахсларнинг тадқиқотлари киритилган тўпламдан Ҳ.Ёкубовнинг ҳам дастлабки жиддий иши – 31 саҳифалик «Уйғун ижодиёти» деб номланган мақоласи ўрин олади. Мақола аслида 1933 йилнинг 31

ноябрида ёзиб тугалланган бўлиб, у институтга илмий ходим бўлиб кириш учун синов тарзида ёзилган рефератдан иборат эди.

Тил ва адабиёт институтига қабул қилинганидан сўнг йигирма етти ёшлар атрофидаги ёш олим ижодида кўтарилиш палласи бошланади.

Марксистик таълимот билан қуролланиш бутун жамият, унинг фалсафаси ва мафкураси учун биринчи вазифа қилиб қўйилади. Бу «зарурат», бу мажбуриятдан адабиёт ҳам, у ҳақидаги фан ҳам четда қолиши мумкин эмас эди. Ўзбекистон Компартияси Марказкоми Маркс ва Энгельснинг санъат ва адабиёт тўғрисидаги фикрларини кечиктирмай ўзбек тилида чоп этиш ҳақида махсус қарор қабул қилади. Бу ишга Отажон Ҳошимов, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Шайхзода каби забардаст мутахассислар жалб этилади. Улар сафида Ҳ.Ёқубов ҳам бор эди. Биз ҳозирги босқичимиз ва даражамиздан туриб 1934 йилда чоп этилган бу «Маркс ва Энгельс санъат тўғрисида» номли тўпламга ҳақли равишда танқидий муносабат билдирамыз. Лекин, салкам етмиш беш йил аввал эса, бундай таржима ишига жалб этилишнинг ўзи катта ишонч, катта шарафдан ташқари, таржимон-мутахассис кучидан дарак берувчи бир белги эди.

1935 йилни Ҳ.Ёқубов ижодининг дастлабки бурилиш йили, дейиш мумкин. Шу йили олимнинг Садриддин Айний ҳақидаги мустақил мушоҳадаларга бой мақоласи рус тилида босилиб чиқди. Унинг «Янги лирика» деб номланган каттагина ва жиддий мақоласи ўзбек танқидчилигига серкўлам, чуқур ва нозик дидли олим кириб келганидан далолат берди. С.Паластров ва Ҳомил Ёқубов ҳамкорлигида 6-синф учун адабиёт дарслигининг юзага келиши ёш олимга билдирилган навбатдаги катта бир ишончни кўрсатади.

Шу вақтдан Ҳомил Ёқубов ижодининг мавзу ва муаммо йўналишлари ҳам ранг-баранглашиб, бойиб бораётгани кўринади. Тақриз ва умумий таҳлил ўрнини аста-секин муаммовий масалалар эгаллайди. «Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик», «Таржимачилар – масъул ижод эгалари» сингари мақолаларнинг номлариёқ ҳамда «Ғафур Ғулом ижодиёти»,

«Ҳамид Олимжон ижодиёти» каби адабий-танқидий портретларда маҳорат масалалари диққат марказига қўйилишининг ўзиёқ бу ҳақда етарлича тасаввур бера олади.

Айниқса, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон ҳақидаги юқорида номлари тилга олинган икки иш машҳур ўзбек шоирлари тўғрисида ўзбек адабиётшунослигида яратилган дастлабки салмоқли тадқиқотлар деб баҳоланишга ҳақлидир. Агар булар ёнига Уйғун, Ойбек ҳақидаги ва бирмунча кейинроқ яратилган А.Қаҳҳор ҳақидаги жиддий мақолаларни қўйсақ, XX аср ўзбек адабиётшунослигида адибларнинг ижодий йўли дастлабки 10-15 йиллик босқичдаёқ умумлаштирилиб, адабий портрет жанри йўналишида ўрганишга ҳамда Ғ.Ғулом, Ойбек, Ҳ.Олимжон, Уйғун, А.Қаҳҳор ижодларини тадқиқ этишга асос солган олим Ҳ.Ёқубовдир деб айтишимиз мумкин бўлади.

Маълумки, Ҳомил Ёқубов танқидчиликка кириб келган XX асрнинг 20-йиллари охири ҳамда фаол ижод эта бошлаган 30-йиллар мафкурабозлик, шиддатли найзабозликлар даври бўлиб, шўро мафкурасию марксча-ленинча таълимотни улуғлаш, масалага, асосан, социалистик реализму унинг бош мезонлари – партиявийлик ва синфийлик нуқтаи назаридан ёндашув етакчилиқ қиларди. Ҳомил Ёқубов ҳам бу умумий оқимдан четда бўлмади ва бўлолгани йўқ. Лекин, мунаққид ижодкорларнинг асарларидаги қатор камчиликларни кўрсатса-да, бундай ҳолларда мафкурабозликдан қутула олмай, бадиий асарларга синфий, сиёсий мезонлар асосида ёндашса-да, (бундай янглиш қарашлар, масалан, ҳатто, Ойбек ижодининг дастлабки босқичи ҳақида ёки Йўлчи образининг етарлича инқилобийлашмагани, ёхуд Навоий образининг статиклиги ҳақида айтилган), замоннинг айрим сиёсатпараст танқидчиларидан фарқли ўлароқ, у шоир-ёзувчиларга миллатчи ва халқ душмани қабилидаги тамғаларни ёпиштиришдан узоқ бўлди. Бу – танқидчи табиатидаги, маънавий-ахлоқий жиҳатларидаги улкан фазилатлардан бири эди. Ва, ҳатто, аксинча, Фитрат ва Чўлпонларга давр сиёсати, адабий жараён, аксар давлат арбобларию қатор ёзувчи-танқидчилар

30-йилларнинг ўрталарида «миллатчи» ёрлиғини ёпиштириб, бу буюк ижодкорларни халқ душмани деган тавқи-лаънатга гирифтор қилиб турган бир пайтда Ҳомил Ёқубов юрак ютиб, улар ижодини танқид қилиш билан чегараланиб қолмай, асарларидаги ижобий хусусиятларни кўрсатишга, муаллифларга шахс ва шоир сифатида ишонч билдириш мумкинлигига журъат этди. Бу энди кичик жуссали танқидчининг улкан салмоқли жасорати эди, дейиш мумкин.

Олимнинг 1936 йил «Совет адабиёти» журнали 6-сонидан босилган «Чўлпоннинг «Соз»и» номли мақола-тақризи ана шундай хусусиятга эга эди. Тўғри, Ҳ.Ёқубов мақолада Чўлпоннинг мафкуравий жиҳатдан қусурлари, камчиликлари бор, деди. Бусиз мумкин ҳам эмасди, албатта. Лекин, энг асосийси, Чўлпон шеърларига, хусусан, «Соз» тўпламига кирган айрим асарларга, умуман, Чўлпон маҳоратига «эхтиёт»корлик билан ўз ижобий муносабатини билдирди. Моҳият эътибори билан бу ёндашув ўн йил чамаси илгари Чўлпон ижоди ва дунёқараши хусусида Ойбек томонидан ўртага ташланган концепциянинг давом эттирилиши эди. 1935 йили Ўзпартнашрда чоп этилган Акмал Икромовнинг «Санъат ва адабиёт тўғрисида» номли рисоласи бор. Бу рисолада Чўлпон ва Фитрат сингари адибларга қақшатқич зарба берилиб турган шароитда, ундан бир йил ўтар-ўтмас Ҳ.Ёқубовнинг Чўлпон асарлари ҳақида бир озгина бўлса-да ижобий фикр айтишини ҳозир «жасорат» деб атамаслик мумкинми?

Мушоҳадаларимиз бу масалада умумийгина бўлиб қолмаслиги учун, Ҳ.Ёқубовнинг шу мақоласидан айрим мисоллар келтирайлик: «...Шоирда яратиш тилаги кучли, табиат тасвири орқали шоир ўз индивидуалистик туйғуларини тўкиб, тор шахсий қобиғига ўралмайди, балки табиат завқи шоир миясидаги соғлом фикрлар билан бирлашади ва меҳнат завқини берувчи, ишга чақирувчи, оптимистик руҳ уйғотувчи бир лавҳа каби чизилади», шоир «табиат бўёқлари билан соғлом кайфият, турмушга муҳаббат кўзгатади, киши руҳини дадиллантиради, тетиклантиради».

Ҳомил Ёқубов «Соз»даги шеърларни таҳлил қилар экан, умуман шоир

махоратига доир, унинг айрим нуқталари хусусида муҳим ва эътиборли фикрларни илгари суради.

Ўтган асрнинг 30-йиллари охирига келиб Ҳ.Ёқубов ўзбек танқидчилигининг пешқадам вакилларида бирига айланди. 1939 йилда «15 йил ичида ўзбек совет адабиёти» китоби чоп этилди. Китобнинг асосий қисмларидан бири – шу даврдаги ўзбек шеърятини тадқиқ этиш Ҳ.Ёқубовга топширилди. «Ўзбек совет поэзияси ўн беш йилда» номли мақола ёзиб, олим бу вазифани муваффақият билан адо этди. Бу вақтгача Абдурахмон Саъдийнинг 1924 йилда ёзилган «Олти йил ичида ўзбек шеърӣ адабиёти» сингари обзор мақолаларга эга эдик, холос. Ҳ.Ёқубовнинг юқоридаги мақоласида илк бор ўн беш йил ичида босиб ўтилган янги ўзбек шеърятининг ютуқ ва камчиликлари таҳлил этилди. Китоб муаллифлари ўз даврининг забардаст мутахассислари Буюк Карим, Олим Шарафиддинов, Сотти Ҳусайн, Шокир Сулаймонлар қаторида Ҳ.Ёқубов номининг туриши ёш бўлишига қарамай, унинг катта ҳурматли олим сифатида тан олиниши эди.

Адабий жараёнда фаол иштирок этаётган Ҳомил Ёқубов ижоди ўтган асрнинг 40-йиллари бошларидан энди, ҳатто, адабий танқидчиликнинг, мутахассисларнинг эътиборини тортди. Ҳ.Ёқубов ижоди ҳақида матбуотда махсус мақолалар чиқа бошлади. Тўғри, уларда танқидий фикрлар ҳам айтилди. Лекин, асосийси, ёш олимга алоҳида эътибор берила бошлаганининг ўзи катта гап эди. И.Аҳмедовнинг Ҳ.Ёқубов ҳақидаги «Ижодий танқид учун» («Ёш ленинчи», 1940, 25 август) мақоласидан бошлаб, мана деярли 70 йилдан буён танқидчилик ва адабиётшунослик Ҳ.Ёқубов ижодига ўз муносабатини билдириб келади. Ўзбек ёзувчиларининг 1-қурултойи (1934) олдидан ёзган мақолаларидан бирида Ҳ.Олимжон Ҳ.Ёқубовнинг танқидчилик фаолиятини Ойбек ва Уйғуннинг шу йўналишдаги ютуқлари билан бир қаторга қўяди. Олимнинг 60 йиллиги муносабати билан ёзган мақоласида Ойбек унга қуйидагича баҳо беради: «юракдан оғайни эдик»; «унинг танқидий ўлчови ўткир»; «ҳақиқий олим»; «қобилияти зўр». Камдан-кам танқидчиларимиз забардаст адибларимизнинг

бу қадар баҳосига сазовор бўлган. Олим ижоди ҳақида махсус китоблар ҳам чоп этилди (Б.Назаров. «Олим маданияти». Т., 1977; Б.Имомов. «Ҳомил Ёқубов». Т., 1978). Лекин, булар ҳамир учидан патир. Домла ижоди алоҳида-алоҳида тадқиқотларга, китобларга, диссертацион ишларга арзийдиган ижоддир. Биз домла руҳлари олдида ўзимизни қарздор сезамиз.

Ўтган асрнинг 40-йилларидан бошлаб Ҳомил Ёқубов ижодида янги сифат ўзгаришлар кўзга ташланди. Ҳ.Ёқубов шу вақтгача, асосан, янги давр – шўро адабиёти масалалари ва адиблари ижоди билан шуғулланиб келган бўлса, 1940 йилдан эътиборан мумтоз ўзбек адабиёти муаммолари ва улкан мумтоз ўзбек шоирлари ижоди билан ҳам шуғулланишга ўтди. 1940 йилнинг сўнги чораги ва 1941 йилда кетма-кет босилиб чиққан Заҳириддин Муҳаммад Бобур ҳақидаги бир туркум мақолалар ҳамда Турди ижодига бағишланган мақола ҳанузгача адабиётшуносликда ўз қимматини йўқотмаган.

Олимнинг, айниқса, Бобур ҳақидаги мақолалари ўз даври учун алоҳида қимматли эди. Бу вақтда олий мактабда ҳам, на ўрта мактабда ҳам Навоий, Бобур каби буюк сиймолар ҳақида муаллимлар учун ҳам, талаба-ўқувчилар учун ҳам фойдаланадиган илмий маълумотлар деярли йўқ ҳисоби эди. Ҳ.Ёқубов мақолалари шу бўшлиқни тўлдирди. Бундан ташқари, маълумки, шу вақтгача Бобурга шоҳ ва сарой адабиёти сифатида қаралиб, шўро мафкурасига кўра, унга салбий муносабат ҳукм сурмоқда эди. Шу маънода, Ҳ.Ёқубовнинг бу мақолалари Бобурга муносабатдаги ҳоким қарашларни синдириш йўлидаги Фитратдан кейинги дастлабки дадил ва журъатли қадам сифатида баҳоланишга ҳақлидир. Олимнинг “Бобур” номли рисоласи ўз вақтидаёқ жамоатчилик томонидан юқори баҳоланди. Унга Ҳ.Муҳаммаджоновнинг “Бобур ҳақида яхши китоб” номли тақризи босилиб чиқди (“Ёш куч”, 1941, 4-сон).

Замонни қарангки, 30-йилларнинг ўрталарида шўро мамлакатада фан номзоди ва фан доктори илмий даражаларини олиш учун диссертация ҳимоя қилиш ҳақида қонун-қоида чиққан бўлса-да, бирорта ўзбек адабиётшуноси

ўтган асрнинг 40-йиллари охиригача янги давр ўзбек адабиёти вакили ижоди билан бу йўналишда (Ҳ.Ҳ.Ниёзийни истисно қилганда) махсус шуғуллана олмади. Ҳ.Ёқубов билан ҳам шундай бўлди. Унга Турди ижодиёти билан шуғулланишга тўғри келди. Маълум муддат (1944) Ленинградда аспирантурани ҳам ўташга тўғри келди ва 1947 йилда А.К.Боровков раҳбарлиги остида Турди ижодиёти бўйича номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди. Бу 1941 йилда Навоий ҳақида ҳимоя қилинган В.А.Абдуллаевнинг номзодлик ишини ҳисобга олмаганда, ўзбек адабиётшунослари ҳимоя қилган дастлабки диссертациялардан бири эди.

Домланинг мумтоз адабиёт ҳақидаги тадқиқотлари Бобур ва Турди билангина кифояланиб қолмади. 40-йилларнинг охирларида олим Навоийнинг “Ҳамса”си, хусусан, “Сабаи сайёр” достони ҳақида қатор мақолалар эълон қилди. Унинг кейинроқ ёзилган мақолаларидан бирида Алишер Навоий ижодининг замонамиз учун қимматли бўлган фазилатлари, айниқса, Навоий анъаналарининг янги давр адабиётида давом эттирилаётган жиҳатлари ёритилди. Ҳомил Ёқубовнинг Гулханий ва Муқимий ижодига бағишланган махсус мақола ва рисоалари уни янги, XX аср ўзбек адабиёти мутахассиссигина эмас, мумтоз адабиётимиз тарихи бўйича ҳам етук мутахассис дейишга тўла асос беради.

Ҳомил Ёқубов мақолаларида, тадқиқотларида аниқ бадиий асарни таҳлил қилиш асносида доимо ўзининг теран назарий фикрларини ҳам илгари сурди. Масалан, “Совет адабиёти” жарналининг 1936 йил 2-сонидан чиққан “Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик” мақоласида олим ўз даври ва ҳатто келгуси босқичлар ўзбек адабиёти ва танқидчилиги учун муҳим бўлган бир фикрни айтди. Аркадий Гайдарнинг “Мактаб” қиссаси ҳақида мулоҳаза юрита туриб у айтадики, бу асардаги ижобий қаҳрамонлар айрим камчиликлари, салбий хислатлари билан бирга рўй-рост тасвирланадилар. Яъни, улар мутлақ бекаму кўст болалар эмас. Шунингдек, салбий қаҳрамонларда ҳам айрим ижобий фазилатлар кўрсатилади. Бизнинг адибларимиз асарларида эса, ижобий қаҳрамонлар мутлақ ва фақат яхши,

салбий қаҳрамонлар эса юзлаб салбий хислат эгаси.

Афсуски, Ҳомил Ёқубовнинг 30-йилларнинг ўртасида айтилган бу фикрига ўзбек адабиётида ҳам, танқидчилигида ҳам ўз вақтида етарлича эътибор берилмади. Умуман, шўро танқидчилигида қаҳрамонларга фақат ижобий ёки фақат салбий қаҳрамонлар сифатида қараш тамойилига ўтган асрнинг 70-йилларига яқин барҳам берилди. Ҳолбуки, Ҳомил Ёқубов бу фикрни 30-40 йил аввал эътироф этган эди.

Болалар адабиётида илмий фантастикани ривожлантириш кераклиги ҳақида деярли етмиш йил аввал айтилган Ҳомил Ёқубов орзулари ҳам кўп йиллар ўтгач, амалга оша бошлади.

Бу нимани кўрсатади? Бу шуни кўрсатадики, Ҳ.Ёқубов танқидчиликда қатор долзарб қарашларни илгари суриш жиҳатидан, назаримизда, ўз даврида, умуман, собиқ Иттифоқ миқёсидаги пешқадам танқидчилар сафида бўлди.

Бир мисол. Ғафур Ғуломнинг “Кўкан”и ярим аср давомида ўзбек шўро дostonчилигининг деярли эталони сифатида баҳоланиб келинди. Ҳ.Ёқубовнинг 1935 йил “Совет адабиёти” журналининг 5-сонида шу асар юзасидан эълон қилинган тақризидаги айрим жиддий танқидий фикрларга назар ташласак, уларда дostonга ҳозирги муносабатимизга яқин бўлган айрим мулоҳазаларга дуч келамиз.

Поэзия, хусусан, лирика етмиш йиллик Ҳомил Ёқубов ижодининг доимо диққат марказида бўлиб келди. У Ғафур Ғулом шеърляти, Ойбек шеърляти ҳақида салмоқли-салмоқли монографиялар яратди. Унинг поэтик асарлар таҳлилига доир мулоҳазаларида доимо илмий аниқлик ва назарий пухталикининг ялакат бирлигини кўрамиз. Бу маҳоратга у 60 ёки 70-йиллардагина келиб эришгани йўқ. У поэзиянинг назарий муаммоларига 30-йиллардаги ишларидаёқ алоҳида эътибор билан қаради.

50-йилларнинг ўрталарида ўзбек танқидчилигида лирика жанри хусусиятлари атрофида баҳс-мунозара бўлиб ўтди. Шу баҳсда Ҳ.Ёқубов лириканинг муҳим ва нозик ҳамда, энг асосийси, жанрга хос хусусиятлари

билан белгиланувчи конфликт муаммоси юзасидаги теран мақоласи билан иштирок этди. Ҳ.Ёқубов наинки бу даврдаги мақоласида, балки ундан 20 йил аввал ёзилган мақолаларида ҳам конфликт масаласи лирикадаги асосий бадиий компонентлардан бири эканига эътиборни тортган эди.

Наинки ўзбек, ҳатто, умуман шўро адабиётида конфликтсизлик назарияси ўтган асрнинг 50-йиллари аввалигача ҳукм суриб турганини инобатга олсак, умуман бадиий адабиёт тугул, ҳатто унинг нозик, ўзига хос жанрларидан бири – лирика учун ҳам у ниҳоятда хос эканини 30-йиллардаёқ эътироф этиш – Ҳомил Ёқубовнинг назарий-эстетик тафаккури нечоғлик теран бўлганини кўрсата олади.

Ҳомил Ёқубов наинки ўзбек, балки умуман шўро даври Иттифок танқидчилигида ижтимоий конфликт билан бадиий конфликт бир нарса эмаслигини, уларнинг ҳар бирида ўзига хос хусусият мавжуд эканини очиб берди. Хусусан, “Лирикада конфликт” мақоласида муаллиф шеъриятнинг бу инжа жанрида зиддият, асосан, руҳий ва шуурий қарама-қаршиликлар асосида юзага чиқишини кўрсатди. Агар шоирларимиз ўз асарларида ҳаёт воқеалари, ҳодисаларидаги қарама-қаршиликларга насрдаги сингари эътиборни қаратгудек бўлсалар, бундай ҳол лирикада баёнчиликни келтириб чиқаради, дейди олим юқоридаги мақоласида. Фикримизча, Ҳ.Ёқубовнинг “Лирикада конфликт” сингари мақолалари ва бу йўналишдаги теран фикрлари наинки танқидчилигимиз ривожига, балки 50-йилларнинг ўрталаридан бошлаб шеъриятимизда, лирикада аста-секин баёнчиликнинг камая бошлаб, сифат ўзгаришлар томон юз тутишига ўзининг жиддий таъсирини кўрсата олди.

Домланинг назарий муаммолар ҳақидаги қарашлари устида гап борар экан, унинг 40-йиллар охири - 50-йиллар бошида ижодий метод юзасидан бўлиб ўтган тортишувлардан бирида илгари сурган фикрини алоҳида таъкидлаш ўринли бўлади. Социалистик реализм методи, хусусан, унинг 20-йиллар адабиётида ҳукм суриши ҳақида гап борар экан, аксар мутахассислар ўзбек адабиётининг 1917 йилдан кейиноқ социалистик реализм методига

ўтганлигини, бу йиллар адабий жараёнида ижобий баҳоланиши мумкин бўлган бошқа ижодий метод бўлмагани ва бўлиши ҳам мумкин эмаслигини эътироф этдилар. Ҳомил Ёқубов эса, 20-йиллар адабиётида танқидий реализм ҳам бўлган, деган фикрни илгари сурди ва ўз қарашларини аниқ мисоллар асосида далиллашга уринди. Ўз вақтида олимнинг бу қарашлари хато, назарий жиҳатдан янглиш қараш сифатида баҳоланган эди. Кези келганда, шуни ҳам таъкидлаш жоизки, Ҳ.Ёқубовнинг Турди ижоди ҳақидаги айрим қарашлари ҳам ноҳақ қораланган эди. Шу ва бошқа мисолларни эътиборга олсак, Ҳ.Ёқубов ижодига муносабат бирдек юқори ва силлиқ кечмаганини кўрамиз. Унинг ижоди ўзига хос қурашлар, замон қасирғалари ичида тобланиб борди. Нотўғри деб топилган айрим қарашлари тўғри бўлганини кейинги даврлар тасдиқлади. Хусусан, 20-йилларда танқидий реализм ҳам мавжуд эди дейилган қараш тўғри бўлганини замон кўрсатди. Ушбу сатрлар муаллифи ҳам бу масалада Ҳ.Ёқубов эмас, И.Султонов қарашлари асослироқдир, деб бундан 30 йил аввал янглишганини бугун тан олади.

Маълумки, социалистик реализмнинг катта хатоларидан бири ижод ва ижодкорни салкам бир қолипга солишдан иборат бўлди. Бу ҳол, айниқса, 30-йилларнинг назарий қарашларида кучли сезилади. Тўғри, Ҳ.Ёқубовнинг ҳам бу даврдаги қарашларида социалистик реализм қонун-қоидаларини тарғиб этиш, ҳимоя қилиш, бадий асарларга уларнинг талаблари асосида ёндашиш ҳукмрон бўлганини сезмаслик мумкин эмас. Бироқ, социалистик реализм талабларига амал қилиб турган улкан адиблар, айти вақтда унинг қонун-қоидалари доирасидан чиқиб кетиб улкан асарлар ярата олганидек, катта истеъдодга эга мунаққидлар ҳам бадий ижодиётнинг ички қонуниятларидан келиб чиқиб, социалистик реализм талабларини бирмунча таҳрир этувчи, унинг доираларидан эркин чиқиб кетувчи фикрларни илгари сура олдилар. Ҳомил Ёқубов ҳам ана шундай – қарашлари чуқур, фикри учқур мунаққид эди. Бунга унинг ижодидан кўплаб далиллар келтирса бўлади. Бироқ қуйидаги бир кичик мисолни кўрсатиш билан ҳам чекланиш мумкин. “Идея ва услуб бирлиги ҳар бир шоирнинг ўз хусусиятини инкор этмайди”, - деб

ёзади олим 1937 йил эълон қилинган “Ўзбек совет поэзияси янги босқичда” номли мақоласида. Бу, моҳият эътибори билан, ижодда, шеърятда индивидуал услубни, ўзига хосликни, сертурфаликни, бир сўз билан айтганда, бадий ранг-барангликни эътироф этиш эди.

Маълумки, шўро танқидчилигида бадий адабиётга социологик ёндашув узоқ йиллар давомида устун бўлди. Бундай хусусият Ҳомил Ёқубов ижодида ҳам кўзга ташланади. Лекин, Ҳомил Ёқубов тадқиқот ва мақолаларига назар ташласангиз, у социологик таҳлил усулини эстетик таҳлил билан қўшиб олиб боришга ҳаракат қилганининг, асарнинг бадий қиммати ва санъаткор маҳоратини очишга алоҳида эътибор берганининг гувоҳи бўламиз. Бунга унинг Ойбек, Ғ.Ғулом, Ҳ.Олимжон, А.Қаҳҳор, Асқад Мухтор ижоди хусусидаги тадқиқотлари ва мақолаларидан кўплаб мисоллар келтириш мумкин.

Ҳ.И.Ёқубовнинг ўзбек адабиётшунослиги ва танқидчилиги олдидаги хизматлари ҳақида гапирилар экан, унинг Ғафур Ғулом (“Ғафур Ғулом ҳаёти ва ижоди”) ва Ойбек (“Ойбек лирикасида ғоявийлик ва маҳорат”, “Адиб маҳорати”) ижодлари яхлит ўрганилган йирик-йирик қатор монографияларидан, Ойбекнинг XX жилдлик Мукамал асарлар тўплами яратилишидаги хизматларидан ташқари, айниқса, шўро даври ўзбек адабиёти тарихига бағишланган қатор коллектив тадқиқотларнинг яратилишига бевосита раҳбарлик қилганини, ҳамда ўз тадқиқотлари билан бевосита иштирок этганини алоҳида таъкидлаш зарур.

Янги давр ўзбек адабиёти ривожига доир дастлабки икки жилдлик очерклар, сўнг – уч жилд, 4 китобдан иборат тарих, ва рус тилида Москвада нашр этилган бир жилдлик, Ўзбекистонда рус тилида чоп этилган 5 жилдлик тарих ва бошқалар, уларда шўро мафкурасининг кучли тамғалари бўлишидан қатъи назар, XX асрда кенг жамоатчилик, мутахассислар, аспирант, талаба ва муаллимлар учун муосир ўзбек адабиёти ҳақида салмоқли ва чуқур илмий тасаввур берувчи манбалар бўлиб қолди.

Ҳомил Ёқубовнинг аксар мақола ва тадқиқотлари шундай хусусиятга

эгаки, улар кейинчалик шу йўналишдаги янги-янги йирик тадқиқотлар яратилишига асос бўлди. Масалан, олим 1967 йилда ўзбек шўро танқидчилигининг ярим аср давомида босиб ўтган йўли таҳлил этилган тадқиқот даражасидаги йирик бир мақола ёзди. Бу иш, ҳеч шубҳасиз, келгусида яратилажак икки жилдлик ўзбек танқидчилиги тарихининг юзага келишига асос бўлди. Таниқли шоир Жамол Камолнинг лирика масалаларига бағишланган номзодлик диссертациясига Ҳ.Ёқубовнинг “Лирикада конфликт” номли мақоласининг таъсири яққол сезилиб туради. Содирхон Эркиновнинг “Сабъаи сайёр” ҳақидаги йирик тадқиқоти ва монографиясига Ҳ.И.Ёқубов қаламига мансуб Навоийнинг шу асари ҳақидаги мақолалар туркумининг таъсири кучлидир, деб аташ мумкин.

Ҳомил Ёқубов ижодининг ўрганилмаган, ҳатто, кўпчиликка номаълум қирралари ҳам бор. Хусусан, ўтган асрнинг 30-40-йилларда Л.Толстойнинг “Уруш ва тинчлик”, М.Горькийнинг “Клим Самгиннинг ҳаёти”, Ф.Энгельснинг “Табиат диалектикаси” асарларидан парчалар Ҳ.Ёқубов таржимасида босилиб чиққан. Талабалик йилларида ёзилган, олий мактабда ўзи таҳсил олаётган соҳа – Туркистонда молия ва сиёсий иқтисод масалаларига бағишланган мақолаларининг қўлёзмалари бор.

Буларнинг барчаси Ҳ.Ёқубов ҳаёти ва ижодини шунчаки бир мақола доирасидагина эмас, махсус илмий тадқиқотда ўрганиш мумкинлиги, балки зарурлигини ўрсатади. Масалан, Ойбек ва Ҳ.Ёқубов ҳақида гап борар экан, бу ўринда уларнинг билим юртида бирга ўқигани, қалин дўст бўлганлари, ҳатто, бир-бирини сенсираб чақиргани, кейинчалик олим ёзувчи ижоди ҳақида йирик тадқиқотлар яратгани, ёзувчи олимга, унинг феъл-атвориغا юқори баҳо берганини эътироф этиш билан кифояланамиз, холос.

Ҳолбуки, чуқурроқ эътибор берсак, бу икки шахс бир-бирига, кучли таъсир кўрсатганига, хоссатан, Ойбекнинг Ҳ.Ёқубов табиатига кучли таъсир этганига кўплаб мисоллар келтириш мумкин. Масалан, урушдан аввалги йилларда Ойбек Ғарбий Европа адабиётидан намуналар таржима қилгани маълум. Ҳ.Ёқубов эса, худди шу йилларда Тошкент олий ўқув юртларида

Ғарбий Овропа адабиётидан маърузалар ўқиган. Икки дўст бу адабиёт намуналарини бирга таҳлил қилган, бирга таржима қилган, у ҳақдаги илмий адабиётларни бир-биридан олиб ўқиган. 1941 йилда чоп бўлган 9-синф адабиёт дарслигига Ҳ.Ёқубов Сервантес, Шекспир ҳаёти ва ижодига доир портретларни ёзганда, унинг кўп жиҳатларини Ойбек билан маслаҳатлашган. Ленинграддан қайтгач, бу икки дўстнинг Тошкентдаги режа-иқтисодиёт йўналишидаги олий мактабда ўқиши ҳам тасодифий эмас. Икки дўст маслаҳатлашиб, биргаликда ўқишни истаб, шу йўналишни танлашган ва ҳоказо.

Ҳомил Ёқубов тўқсон бир йил яшаб, деярли етмиш йил давомида ижод қилиш бахтига ноил бўлган толеи баланд шахслар сирасига киради. Унинг Ойбек ҳақидаги дастлабки мақоласи 1929 йилда ёзилган бўлса, сўнгги Чўлпон ҳақидаги мақоласи 1996 йилда ёзилди ҳамда 1997 йил “Чўлпон ва Навоий” номли рисоласида босилиб чиқди. Эътибор беринг, Ойбек билан бошланган ижод Чўлпон билан якунланди. Бу сўнгги мақола “Чўлпон шеъриятида мустамлакачиликка қаршилик ва миллий истиқлол” деб аталади. Зеро, бутун умри мобайнида гоҳ ошкор, гоҳ пинҳон истиқлолни орзу қилиб ўтган олим умр шомида истиқлолни кўришга муяссар бўлди ва қалами анчагина кексайиб қолган бўлишига қарамай, тиниқ ва нурли фикрлари билан Истиқлол ғалабаларини мустаҳкамлашга баҳоли қудрат ҳаракат қилди. Устоз меҳнатлари муносиб тақдирланди. Ҳ.И.Ёқубов Беруний номидаги Давлат мукофотиغا, Республикада хизмат кўрсатган фан арбоби унвонига сазовор бўлди. Янги давр адабиётшунослари ичида Ҳ.Ёқубов дастлабки фан доктори ва профессорлардан бири саналади. Лекин унинг энг катта бойлиги фарзандлари, фарзандлари қаторида туриб ишини давом эттириши лозим бўлган шогирдларидир.

У ёки бу олим (масалан, Б.Имомов, У.Тўйчиев, Ш.Турдиев, М.Алиев, М.Иброҳимов, И.Мирзаев) Ҳомил Ёқубов тарбиясида етишган, унинг шогирдидир деб кўрсатиш ёки санашнинг эҳтимол зарурати йўқдир. Зеро баракали ижод этган ва этаётган замонавий аксар танқидчи ва

адабиётшуносларимиз ўзларига Ҳомил Ёкубовни устоз деб ҳисоблашни шараф деб биладилар.

Мақола ниҳоясида Ўзбекистон Фанлар академиясининг Тил ва адабиёт институтидаги узоқ йиллар давомида мухтарам Ҳомил Исломович Ёкубов бошқарган бўлимда ҳукм сурган аҳиллик, ҳамжиҳатлик, қайноқ илмий муҳитни эслаб ўтишни ўзимнинг бурчим деб биламан. Бу бўлимда Наби Раҳимов, Турсун Собиров, Бердиали Имомов, Ахбор Аброров, Салоҳиддин Мамажонов, Машҳура Султонова, Босим Сайимов, Малоҳат Абдурахмонова, Мурод Иброҳимов, Мажид Равшанов, Иброҳим Мирзаев, Ҳафиз Абдусаматов, Нинель Владимирова, Собир Мирвалиев, Наим Каримов, Гаффор Мўминов, Амина Шарипова, Раъно Хўжаева, Раъно Иброҳимова каби адабиётимизнинг кўпдан-кўп билимдонлари хизмат қилдилар. Ҳ.И.Ёкубов бу олимлар шодасига раҳбар ва раҳнамо эди. Камина ҳам шу бўлим аспирантурасини ўтаганимдан, дастлабки изланишларимни шу бўлимда бошлаганимдан фахрланаман.

Устоз бошлаган ишни давом эттириш, янги манзилларга элтиш, бойитиш ва ривожлантириш олдимизда турган муҳим вазифа саналмоғи лозим.